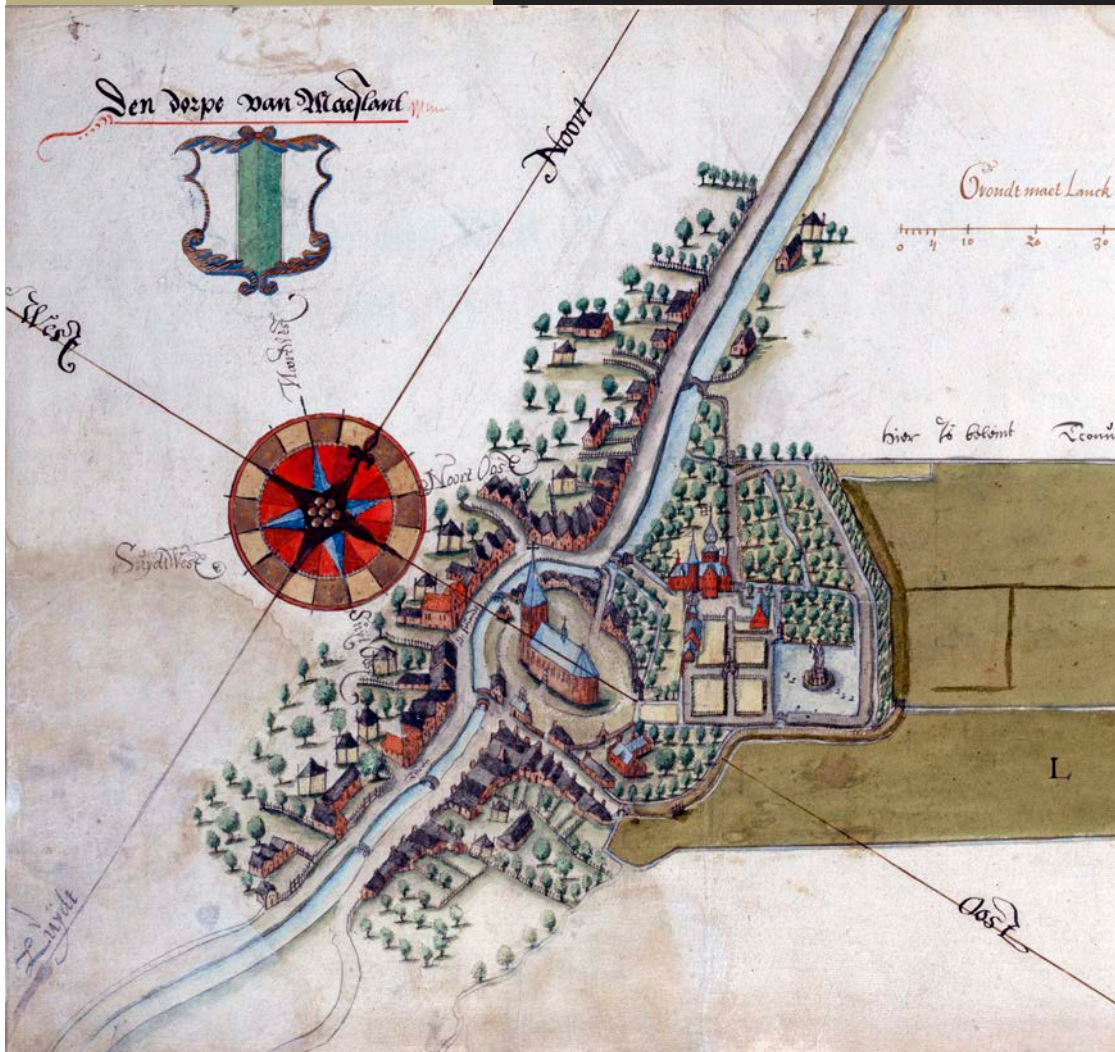

Ben Olde Meierink

Cultuurhistorische inventarisatie

Gebouwd RDO Erfgoed Nederland

Gebouwd RDO Erfgoed Nederland

Gebouwd RDO Erfgoed Nederland

Cultuurhistorische inventarisatie van de bestaande en
verdwenen gebouwen en structuren van de
Ridderlijke Duitse Orde in Nederland.

Bureau Ben Olde Meierink

INHOUD

VOORWOORD	9
CATALOGUS	10
PROVINCIE GRONINGEN	11
Groningen – Refugiehuis van Bunne	11
PROVINCIE FRIESLAND	12
Irnsom – voormalige Mauritiuskerk	12
Luinjeberd – voormalige kerk	12
Luinjeberd – voormalig klooster Steenkerk / Marienbosch	14
Nesse/Akkrum – voormalige commanderie van Nes	16
Oldeboorn – Doelhoftsjerke	17
Oudeschoot – voormalige commanderie van Schoten / Hof van Schoten / Huis Schoten	18
Rottum – voormalige St. Benedictuskerk	20
Terband – voormalige kerk en convent van Katrijk	20
Terband – Terbantstertsjerke	21
PROVINCIE DRENTHE	24
Bunne – voormalige commanderie	24
Eelde – Dorpskerk	26
Vries – Sint-Bonifatiuskerk	27
PROVINCIE OVERIJSEL	29
Ootmarsum – voormalige commanderie / Duitse Huis	29
Ootmarsum – H.H. Simon en Judaskerk	32
PROVINCIE GELDERLAND	34
Dieren – voormalige commanderie / Hof te Dieren	34
Doesburg – Grote of Martinikerk	36
Doesburg – Commanderie van de Duitse Orde	38
Drempt – Sint-Joriskerk of Hervormde Kerk	40
Gaanderen – voormalig Klooster Bethlehem	41
Hummelo – Nederlands Hervormde Kerk	42
Ophemert – voormalige commanderie	43

Tiel – Sint Maartenskerk	44
Tiel – voormalige commanderij	46
Tiel – voormalige St. Walburgiskerk	47
Tiel-Drumpt – voormalige kerk	48
PROVINCIE UTRECHT	50
Maarsssen – Hervormde Kerk	50
Maarsssen – voormalig Huis Ter Meer/Huis ter Maerssen of Zuylenburg	51
Rhenen – voormalige commanderij	53
Rhenen – Cunerakerk	55
Utrecht – voormalige Commanderij van de Duitse Orde I	57
Utrecht – Landcommanderij van de Duitse Orde II	58
Utrecht – voormalig Hotel der Orde	61
PROVINCIE NOORD-HOLLAND	63
PROVINCIE ZUID-HOLLAND	64
's-Gravenhage – Logement of Huis der Orde	64
Katwijk a/d Rijn – commanderij	66
Katwijk a/d Rijn – Hervormde Dorpskerk	66
Katwijk aan Zee – Andreaskerk of Oude Kerk	68
Leiden – voormalige commanderij van de Duitse Orde	69
Leiden – Pieterskerk	70
De Lier – Sint Joriskerk	71
Maasland – voormalige commanderij I	72
Maasland – voormalige commanderij II	73
Maasland – Oude Kerk	76
Schelluinen – voormalige commanderij	77
Schelluinen – Hervormde Kerk	79
Schipluiden – Hervormde Kerk	80
Schoonhoven – voormalig commandeurshuis	81
Schoonhoven – Grote of Sint-Bartholomeüskerk	82
Valkenburg aan den Rijn – Hervormde Kerk	84
PROVINCIE ZEELAND	86
Middelburg – voormalige commanderij Zandvoort	86
Middelburg – voormalige commanderij Middelburg	87
Middelburg – voormalige Noordmonsterkerk	89

PROVINCIE NOORD-BRABANT	91
Bakel – R.K. Willibrorduskerk	91
Cromvoirt – Sint-Lambertuskerk	92
Deurne – Sint-Willibrorduskerk	93
Voormalige Sint Antoniuskapel te Riel	94
Geldrop – Maria en Brigidakerk	95
Gemert-Esdonk – Maria-Magdalena-kapel of Spijkerkapel	96
Gemert – commanderij	97
Gemert – St. Jan de Doperkerk	101
Gemert – voormalige Latijnse School	102
Handel – Onze-Lieve-Vrouw-Tenhemelopnemingskerk	103
Handel – wegkapel	104
Haren – Sint-Lambertuskerk	105
Heesch – voormalig gasthuis en parochiekerk St. Petrus' Banden	106
Helmond-Brouwhuis – voormalige kapel van Bruheze	108
's-Hertogenbosch – voormalig Hof van Gemert	109
's-Hertogenbosch – voormalige kapel van Deuteren	110
's-Hertogenbosch – voormalig stadshuis van de Commanderij Vught	111
Liessel – Sint-Willibrorduskerk	112
Loon op Zand – Sint-Jans Onthoofdingkerk	114
Nistelrode – voormalige Sint-Lambertuskerk	115
Vorstenbosch – voormalige Antoniuskapel	117
Vught – voormalige commanderij, nu buitenplaats Zionsburg	118
Vught – Sint-Lambertuskerk	121
PROVINCIE LIMBURG	124
Beek – Oude Pastorie of Vroenhof	124
Beek – Sint-Martinuskerk	126
Geleen – Biesenhof	127
Limmel – Huis Bethlehem of Huis te Limmel	128
Maastricht – voormalige Commanderij Nieuwen Biesen	131
SAMENVATTING	133
COLOFON	135

VOORWOORD

De Historische Commissie van de RDO, onder voorzitterschap van mr. Alexander baron de Vos van Steenwijk, heeft in 2020 het initiatief genomen om het erfgoed van het RDO systematisch te inventariseren. Vervolgens heeft zij aan het kapittel van de RDO geadviseerd om Bureau Ben Olde Meierink de opdracht te geven dit onderzoek uit te voeren. De commissie, naast de voorzitter bestaande uit mr. Diederik baron van Asbeck, prof. dr. Renger de Bruin, prof. dr. Johan Carel Bierens de Haan, mr. Roland graaf van Limburg Stirum, prof. dr. Hans Mol, drs. Aernout Montauban van Swijndregt, dr. Kaj van Vliet en mr. dr. Egbert Wolleswinkel, heeft het onderzoek intensief gevolgd en op een eerdere versie waardevol commentaar geleverd.

In dit overzicht zijn de bestaande en verdwenen gebouwen van de Ridderlijke Duitse Orde in Nederland (RDO) opgenomen. Meer specifiek betreft het hier gebouwen die in het bezit van de orde waren of hiermee een directe relatie hadden, zoals kerken waarvan de orde het patronaatsrecht had. Met uitzondering van de Landscommanderij aan de Springweg in Utrecht zijn de behandelde gebouwen thans niet meer eigendom van de orde.

Het was de wens van de opdrachtgever om niet alleen de gebouwen van de Ridderlijke Duitse Orde Balije Utrecht te laten onderzoeken, maar ook die van de in België gelegen Ridderlijke Duitse Orde Alden-Biesen, voor zover deze zich binnen de Nederlandse landsgrenzen bevinden. Het inventariseren van het nog bestaande én verdwenen materiële erfgoed van de Ridderlijke Duitse Orde in Nederland is niet eenvoudig. Dat komt mede omdat de meeste commanderijen zijn verdwenen en veel kerken van de Duitse Orde in de Nieuwe Tijd ingrijpend zijn verbouwd dan wel gesloopt.

Hans Mol, professor in de middeleeuwse Friese geschiedenis, heeft in 2011 een globaal overzicht samengesteld van de bestaande en verdwenen commanderijen, gepubliceerd onder de titel ‘Het middeleeuwse erfgoed van de Ridderlijke Duitse Orde in Nederland’ in de bundel *Vechten, bidden en verplegen*. Het voorliggende rapport berust op literatuuronderzoek, aangevuld met kennis ontleend aan de analyse van archeologisch, bouwhistorisch en historisch-geografisch onderzoek. Een belangrijke bron van informatie was daarnaast historisch beeldmateriaal. Verder is beperkt archiefonderzoek gedaan in het Brabants Historisch Informatie Centrum in Den Bosch en de inmiddels digitaal ontsloten archieven van de RDO te Utrecht. Het veldwerk voor een deel van de noordelijke provincies werd uitgevoerd in samenwerking met drs. A. Haartsen van Bureau Lantschap. Een deel van de provincie Gelderland werd uitgevoerd met prof. dr. Renger de Bruijn. Bouwhistoricus dr. Edwin Orsel van Erfgoed Leiden heeft op verzoek van het bureau de gegevens van de bouwhistorische onderzoeken in het gebied op schrift gesteld, waarvoor hartelijk dank. In deze rapportage is ervoor gekozen het RDO-erfgoed in te delen per provincie.

Literatuur

- J.A. Mol, ‘Het middeleeuwse erfgoed van de Duitse Orde in Nederland’, in: J.A. Mol, *Vechten, bidden en verplegen. Twaalf opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden*, Hilversum 2011, 296-319

CATALOGUS

PROVINCIE GRONINGEN

Refugiehuis van Bunne Folkingestraat z.nr., Groningen

Inleiding

De Commanderij van de Duitse Orde in het Drentse dorp Bunne had een refugiehuis in de stad Groningen. Het gebouw moet gelegen hebben aan de westzijde van de Folkingestraat.

Geschiedenis

Ludolf van Bunne, die zijn bezittingen in Bunne schonk aan de Duitse Orde, bezat in de jaren zeventig van de dertiende eeuw een of meer huizen in de stad Groningen, waarvan hij in ieder geval een aantal aan de Duitse Orde heeft overgedragen. Mogelijk is het refugiehuis aan de Folkingestraat een van deze huizen.

Beschrijving en analyse

Waar het refugiehuis van Bunne precies gestaan heeft in Groningen is niet bekend. Daarom weten we ook niet of er nog bouwkundige of archeologische resten van bewaard zijn gebleven. Behalve het klooster in Bunne hadden overigens veel andere kloosters een refugiehuis in Groningen.

Literatuur

- Benders, J.F., *Een economische geschiedenis van Groningen, Stad en Lande, 1200-1575*, Assen 2011

PROVINCIE FRIESLAND

Irnsom, Voormalige Mauritiuskerk Kerkbuurt, Irnsom (gemeente Leeuwarden)

Inleiding

De Sint Mauritiuskerk van het dorp Irnsom, gelegen in de gemeente Leeuwarden, was een dochterkerk van die in Rauwerd en werd vanaf de late middeleeuwen tot in de zestiende eeuw bediend door priesterbroeders van het convent van Nes. Het oorspronkelijke dorp Irnsom lag op een terp aan de huidige Kerkbuurt in het dorp.

Geschiedenis

De kerk van Irnsom was ooit gewijd aan Sint Mauritius. Zij wordt voor het eerst genoemd in 1404 en de toenmalige pastoor behoorde tot de priesterbroeders van Nes. In 1496 liep de kerk veel schade op door brand, maar het gebouw werd hersteld. In 1580 werd de kerk ingericht voor de gereformeerde eredienst en in 1599 opnieuw gerestaureerd.

Beschrijving en analyse

In 1876 besloten de kerkvoogden van de Mauritiuskerk deze te vervangen door een nieuw gebouw op een andere plek in het dorp, en wel in neoromaans-gotische stijl. Het oude kerkgebouw werd gesloopt. Archeologisch onderzoek naar mogelijke bouwsporen is nog mogelijk.

Literatuur

- Mol, J.A., *De Friese Huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*, Leeuwarden 1991
- Corpus Roemeling, Friesland

Kerk van Luinjeberd Aengwirderweg, Luinjeberd

Inleiding

Ten noorden van de begraafplaats van Luinjeberd stond in 1686 aan de huidige straatweg nog een kerk. Die kerk is in de achttiende eeuw verdwenen. De kerkelijke gemeente is toen samengevoegd met de kerkelijke gemeente Tjallebert.

De plaats van de verdwenen kerk van Luinjeberd (gesloten cirkel met kruis) en klooster Steenkerk (gesloten rechthoek met kruis) Herkomst: www.hisgis.fryslan.nl

Geschiedenis

Op de kaart van Grietenij Aengwirden uit 1718 wordt een kerkgebouw aan de Aengwirderweg aangegeven, iets ten noorden van de huidige Nederlands-Hervormde begraafplaats, ter plaatse van de oprijlaan. Deze middeleeuwse kerk, of de voorganger ervan, werd in de zestiende eeuw bediend door de Duitse Orde en is gesloopt in 1749. Over de ouderdom is weinig niets bekend.

Beschrijving en analyse

In 1718 liep het bebouwingslint nog niet langs de Herenweg maar iets zuidelijker, daar waar de bouwlanden overgingen in weilanden. Op dit bebouwingslint bevond zich, getuige de grietenijkaart van Aengwirden uit 1718, toen nog een klooster, dat werd aangeduid met de naam 'Steenkerk'. Dit kerkgebouw van Luinjeberd moet ooit gestaan hebben waar nu de toegangsweg naar de nog bestaande begraafplaats loopt; die begraafplaats zal tot het terrein van de kerk hebben behoord. In de betonnen klokkenstoel uit 1911 hangt een luidklok uit 1645, mogelijk afkomstig uit de in 1749 gesloopte kerk.

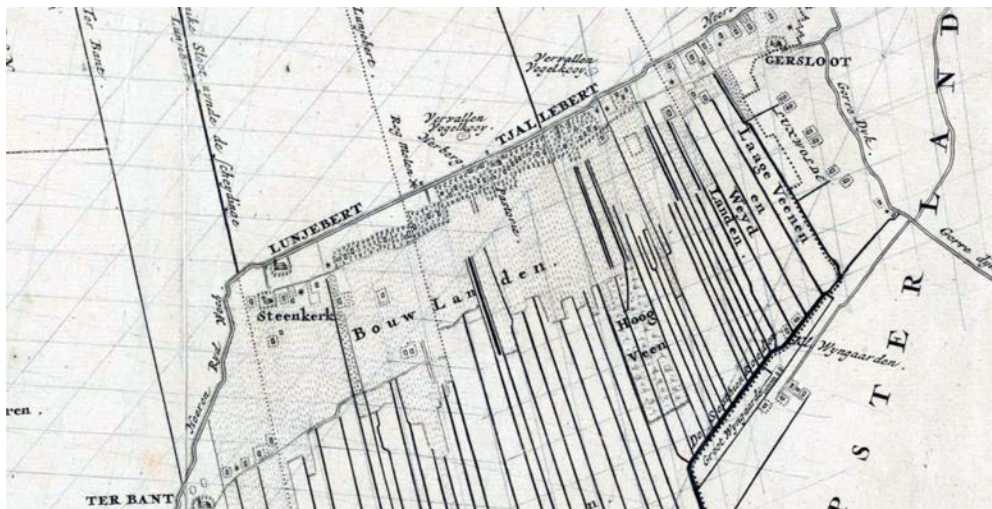
Literatuur

- Mol, J.A., *De Friese Huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*, Leeuwarden 1991

Luinjeberd, voormalig klooster Steenkerk Aengwirderweg z.nr., Luinjeberd, gem. Heerenveen

Inleiding

Het oorspronkelijke klooster Steenkerk ten noordoosten van Heereveen en ten noorden van het dorpje Luinjeberd. Het convent werd in 1490 opnieuw gesticht, maar is al omstreeks 1525 verdwenen, toen ten zuiden van het huidige dorp een nieuw convent werd gebouwd.

Detail van de kaart van de grietenij Aengwirden in 1718 met de kerk van Luinjeberd en het klooster Steenkerk II. (Coll. UB Amsterdam).

De plaats van het oudste klooster Steenkerk ten noorden van Luinjeberd (gesloten rechthoek met kruis), Detail Hisgis Fryslan. Herkomst: [www\Hisgis Fryslan](http://www.HisgisFryslan.nl).

Geschiedenis

Het Elisabethklooster werd in 1281 gesticht door de Duitse Orde als vrouwenklooster en was gewijd aan Sint Elisabeth. Het convent droeg, lag in Katrijk. In de vijftiende eeuw

was er blijkbaar vrijwel niets meer van over. In 1490 vond een herstichting van het convent plaats. Er werd in Luinjeberd een nieuw klooster gebouwd. Toen kreeg het convent de naam Steenkerk.

Het klooster werd korte tijd later, in 1525, veranderd in een cisterciënzer vrouwenklooster en bij die gelegenheid verplaatst naar een andere locatie in het dorp Luinjeberd. De nieuwe plaats droeg ook wel de naam ‘Marienbosch’.

Het in 1281 gestichte klooster lag volgens Hans Mol ten oosten van het gehucht Spitsendijk, terwijl het oorspronkelijke klooster volgens hem had gestaan op de plaats van het in 1608 nog bestaande, maar in 1718 geheel verdwenen, ‘Steenkerkster Kerkhof’. Het cisterciënzerinnenklooster is rond 1580 opgeheven.

Beschrijving en analyse

De naam ‘Steenkerk’ zal samenhangen met het feit dat stenen huizen en kerken niet vanzelfsprekend waren, maar veelal waren opgetrokken uit hout met vakwerkwanden. Het Steenkerkster Kerkhof heeft volgens een kaart uit 1608 gelegen aan de zuidzijde van de Buitendijkse Hoofdvaart en de, evenwijdig daaraan gelegen, huidige weg Hooilanden. Het lag ten oosten van de nu aanwezige kruising van de Buitendijkse Hoofdvaart met de weg Bornego. Even ten westen van deze straten liep de Boksloot, die oorspronkelijk de ‘Monnikesloot’ werd genoemd en die de westelijke *zijdwende* of dwarsdijk was van de nederzetting Luinjeberd. Deze ontginning maakt de indruk ooit uitgezet te zijn van een ontginningsas aan de Oldeboorn; Luinjeberd was een dochterkerk van Oldeboorn.

Het Steenkerkster Kerkhof wordt nog aangegeven op de Topografische Militaire Kaart uit ca. 1850, maar wel noordelijker dan op de kaart uit 1608. Door de steeds verdergaande oxidatie van het veen was het terrein zo laag komen te liggen dat het in het begin van de zestiende eeuw nodig was de nederzetting en het klooster naar het zuiden te verplaatsen. Het is aannemelijk dat het oorspronkelijke klooster was gelegen in het oude bebouwingslint,

Het tweede klooster Steenkerk was gelegen ten zuiden van de Aenwilderweg en wel ten zuidwesten van het huidige kerkhof van Luinjeberd. Op de grietenijkaart uit 1718 heeft de landmeter een gebouw aangeduid met het symbool van een verdwenen klooster. Dit klooster was in 1608 niet meer aanwezig. Op dezelfde plaats stonden toen twee boerderijen, terwijl het klooster een kilometer ten zuiden van het voormalige Steenkerker Kerkhof lag in een – volgens de grietenijkaart uit 1718 – nu vrijwel geheel verdwenen bebouwingslint ter hoogte van het huidige hervormde kerkhof. Momenteel is ter plaatse weinig van de oorspronkelijke verkaveling meer te herkennen, en niets meer van het kloosterterrein. Bij de vervening zijn voor zover bekend alle archeologische sporen van het gebouwencomplex verdwenen. Over de verschijningsvorm van het oorspronkelijke klooster is niets bekend, behalve dat het volgens de herstichtingsoorkonde uit 1490 bestond uit conventsgebouwen met ten zuiden daarvan de kerk. Deze kerk lag op het, op de kaart van 1608 aangegeven, Steenkerker kerkhof.

Literatuur

- Mol, J.A., *De Friese Huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*, Leeuwarden 1991

Nesse, Voormalige commanderij van Nes Kleasterwei z.nr., Nesse-Akkrum

Inleiding

Aan de grens van het dorp Nes of Nesse, dat deel uitmaakt van het dorp Akkrum, ligt even ten noorden van de splitsing van de Boorne en de Nesser Zijlroede het restant van een terp, die al in de vroege middeleeuwen zou kunnen zijn aangelegd. De precieze omvang van de oude terp is niet bekend, omdat deze in het midden van de negentiende eeuw aan de oostzijde is afgegraven ten behoeve van de winning van teelaarde.

De terp was, getuige de Grietenijkaart van Utingeradeel van Schotanus/Halma en het kadastrale minuutplan uit 1832, gelegen binnen een rechthoekige omgrachting, die oorspronkelijk het commanderijterrein zal hebben omgeven. Op het resterende deel van de terp bevindt zich op het ogenblik een algemene begraafplaats, met een daar recentelijk geplaatste klokkenstoel.

Zijgevel van vervallen kerk van Nes in 1722. Tekening J. Stellingwerf 1722. Herkomst: Fries Museum.

Geschiedenis

Het *Domus Theutonicorum S. Mariae* in Nesse werd kort voor 1243 gesticht. Aanvankelijk was het een dubbelklooster, maar op een gegeven moment werd voor de nonnen een afzonderlijk klooster gesticht in Katrijp. In 1375 werden de nonnen van Steenkerk weer, samen met de monniken, ondergebracht in het conventshuis van Nes; in 1400 was dat nog het geval. Het aantal nonnen bleek in de loop van de vijftiende eeuw terug te lopen, en na het midden van die eeuw was in Nes nog slechts een priesterconvent waarvan de priesters de parochiekerken en een kapel in de buurt bedienden.

Van de Balije Utrecht had de commanderij Nes de meeste parochiekerken te bedienen. In 1452 werd het conventgebouw van Nes geheel of gedeeltelijk aangetast door brand. In 1580 werd de commanderij grotendeels gesloopt. De buitenmuren van de kloosterkerk zouden pas in de loop van de achttiende eeuw verdwijnen.

Beschrijving en analyse

Alleen het noordelijke deel van de terp waarop het commanderijcomplex heeft gestaan, is bewaard gebleven; de rest is in het midden van de negentiende eeuw afgegraven. Bij de toegang tot de zich daar nog bevindende begraafplaats is de zestiende-eeuwse zerk gedenkteken opgesteld. Deze zerk zal afkomstig zijn uit de voormalige kloosterkerk. Kerk en klooster stonden mogelijk niet ter plekke van de huidige begraafplaats maar zuidelijker. Op de kaart van de Grietenij Utingeradeel uit 1718 wordt namelijk op de zuidoosthoek van een rechthoekig omgracht terrein een kerkgebouw aangegeven met het bijschrift 'Vervallen kerk'.

In 1832 was het kerkhof volgens het kadaster al op de terp aanwezig. Aan de oostzijde van het terrein stond toen een boerderij met een voor Friese boerderijen ongebruikelijke L-vormige plattegrond. Deze plattegrond is mogelijk ontstaan, doordat men bij het bouwen gebruikgemaakt heeft van funderingen of muurfragmenten van delen van de kloostergebouwen.

De ruïne van de kerk in Nes is in 1722 door Jacobus Stellingwerff in een pentekening vastgelegd. Stellingwerff tekende het vijf traveeën lange schip met aansluitend een hoger opgetrokken koor vanuit het noorden. Gezien de aanwezigheid van steunberen was de kerk waarschijnlijk overwelfd. Voor zover bekend zijn tijdens het delven van de graven in de negentiende eeuw de funderingen van het kerkgebouw en/of van andere kloostergebouwen tevoorschijn gekomen. Daarnaast is het niet uitgesloten dat er funderingen in het restant van de terp bewaard zijn gebleven. Op de terp is nog een fragment van de renaissancegrafzerk van de commandeur van Nes, Reiner van Elburg, aanwezig. Reiner overleed in 1547 en zal in de kerk van het convent zijn begraven.

Literatuur

- Mol, J.A., *De Friese Huizen van de Duitse Orde; Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*, Leeuwarden 1991
- Corpus Roemeling, Friesland

Oldeboorn, Doelhoftsjerke

Tsjerkebuorren 2-4, 8495 KH Aldeboarn/Oldeboorn

Inleiding

Tot de zeven kerken en kapellen bediend door priesterbroeders van Nes behoort de voorganger van de huidige protestantse kerk van Aldeboarn of Oldeboorn.

Geschiedenis

De kerk in Aldeboarn was gewijd aan Sint Pancratius en vormde de moederkerk van de 42 kerken van Boornego. Zij was bovendien een eigenkerk van de bisschop van Utrecht. In 1243 schonk de bisschop van Utrecht het godshuis aan de Duitse Orde en bestemde het voor het net gestichte convent van Nes.

Beschrijving en analyse

Het dorp Aldeboarn ontstond in de elfde of twaalfde eeuw en was aanvankelijk gelegen op een langgerekte terp bij het riviertje de Boorne; het speelde een belangrijke rol bij de regionale handel. Langzamerhand schoof het op in richting, naar de Boorne.

De huidige hervormde kerk, die een eenbeukig schip heeft met 3/8 sluiting, dateert uit 1753 en bezit een toren uit 1737 met hoekpilasters en een houten torenbekroning. De kerk is de opvolger van de middeleeuwse, in tufsteen uitgevoerde kerk die in 1723 door brand – als gevolg van blikseminslag – werd verwoest. Als eerste werd de toren opnieuw opgebouwd en pas daarna de kerk zelf. In de toren hangt een zestiende-eeuwse kerkklok uit 1526, die het volgende opschrift draagt: 'IHESUS MARIA JOHANNES GHERARDUS DE WOU ME FECIT ANNO DOMINI M CCCC XXVI' (1526). Het is mogelijk dat deze klok in de oorspronkelijke toren heeft gehangen, maar ook dat deze pas is aangebracht na de bouw van de toren in 1737, of dat zij van elders afkomstig is.

Oudeschoot, voormalige commanderij van Schoten Wolvegasterweg, Oudeschoot, gem. Heerenveen

Inleiding

Huis Schoten was gelegen ten noorden van de rivier de Kuinder of Tjonger en nabij de plaats waar de oude doorgaande weg van Leeuwarden naar Meppel, de huidige Wolvegasterweg, het Tjongerkanaal passeert. Hier is, aan de oprit naar de snelweg A32, recentelijk een bord geplaatst met informatie over Huis Schoten: het zou ten westen van de latere weg N32 hebben gelegen, daar waar in de Nieuwe Tijd tweemaal een schans is aangelegd. Deze schans is inmiddels ook weer verdwenen.

De dorpskerk van Oudeschoot met links de Schoterschans gelegen op de plaats van het Huis te Schoten. Gewassen pentekening C. Pronck 1732 Coll. Rijksmuseum Amsterdam.

Geschiedenis

Het Sint Nicolaasconvent van Schoten werd gesticht in 1299. In 1549 liet de toenmalige commandeur Melchior de Grote een houten ‘stakketinge’ om het Hof van Schoten plaatsen met een lengte van 300 roeden – ofwel 1100 meter – en een hoogte van 9 voeten. Deze houten omheining zou een terrein van 270 bij 270 meter omsloten kunnen hebben met een oppervlakte van 7 hectare – drie keer de omvang van het omgrachte terrein van de commanderij van Nes. De vermelding ‘stakketinge’ wijst op een defensieve constructie.

Beschrijving en analyse

Hans Mol meent dat de commanderij van Schoten ten zuiden van het dorp Oudeschoot heeft gelegen op de plaats waar aan het eind van de zestiende eeuw de Schoter of Tjonger schans zich bevond. Op de doorgaande weg van Overijssel naar Friesland liet het Staatse leger in de late zestiende eeuw, ten zuiden van het dorp Oudeschoot, een redoute of kleine schans opwerpen. Die schans moet in de zeventiende eeuw nog een militaire functie hebben gehad, aangezien deze in 1622, na de beëindiging van het Twaalfjarige Bestand, (tevergeefs) door Spaanse troepen is belegerd. Blijkbaar is hij in de erop volgende decennia in verval geraakt, aangezien deze in het midden van de zeventiende eeuw niet meer wordt aangegeven op kaarten van Friesland.

In het Rampjaar 1672 hebben Staatse troepen de vervallen redoute hersteld, of een geheel nieuwe schans opgeworpen. Het doel daarvan was te verhinderen dat de Münsterse troepen Friesland zouden binnentrekken. Getuige een vogelvluchtpanorama uit 1672 had de schans een iets afwijkende vorm, met een omgrachte ruitvormige omwalling.

Op de grietenijkaart van Schotanus uit 1698/1718 zien we een rechthoekige schans met aan de noordwest- en zuidwestzijde bastions. Een tekening van Cornelis Pronk uit 1732 laat zien dat op dat moment rondom nog hoge wallen aanwezig waren. Uit die tekening wordt tevens duidelijk dat de Schoterschans, zoals gebruikelijk, was aangelegd over het oorspronkelijke wegtracé, waarbij de weg in de nieuwe situatie aan de oostzijde om de schans heen was geleid. Binnen de schans stond – getuige de kaart uit 1718 – een langgerekt gebouw, waarvan ouderdom en functie niet bekend zijn. Het zal een kazerneachtige functie hebben gehad, maar of dit in oorsprong een gebouw van de commanderij was, is niet te achterhalen.

Op de kadastrale minuut uit 1828 is het westelijke deel van de Schoterschans aangegeven. Deze schans bestond uit een hoger gelegen, driehoekig plateau dat omgracht was. Het tracé van de weg Heereveen-Wolvega was inmiddels al rechtgetrokken. Op de schans is geen bebouwing meer aangeduid. Hoe de gebouwen van de commanderij eruitgezien hebben, weten we niet. Volgens een inventaris uit het jaar 1581 bestonden de gebouwen, behalve uit een ‘oirdenshuis’, uit een kapel. Er zijn voor zover bekend, bijvoorbeeld bij wegwerkzaamheden, geen archeologische resten van deze gebouwen gevonden.

Literatuur

- Mol, J.A., *De Friese Huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*, Leeuwarden 1991

Voormalige kerk van Rottum Bynnendyk z.nr., Rottum, gem. Friese Meren

Inleiding

Rottum is gelegen ten zuidwesten van Heereveen in de huidige gemeente Friese Meren (voorheen gemeente Skasterlan). De hervormde kerk stond eerst op de hervormde begraafplaats aan de Bynnendyk in Rottum.

Geschiedenis

Tot 1791 stond in dit wegdorp, met de binnendijk als ontginningsbasis, een kerkgebouw gewijd aan Sint Benedictus. Reeds voor 1315 moet de kerk van Rottum in het bezit zijn gekomen van de commanderij van de Duitse Orde in Nes. De pastoors van Rottum waren meestal priesterbroeders van Nes. In 1570 werd de toen ruïneuze kerk op last van de prelaat van Hemelum gesloopt. Ter bekostiging van nieuwbouw werd in september 1570 kerkeland verkocht. Deze nieuwe kerk werd afgebroken in 1791.

Beschrijving en analyse

De kerk die al in 1791 verdwenen is, bestond – getuige een tekening van Andries Schoemaker – uit een eenbeukige gebouw dat uit de jaren zeventig van de zestiende eeuw moet dateren. Het kerkhof behorende bij de kerk bleef bewaard. In de achttiende eeuw, maar waarschijnlijk al eerder, stond er een vrijstaande, houten klokkenstoel naast, die in de twintigste eeuw is vervangen door een betonnen exemplaar.

Literatuur

- Mol, J.A., *De Friese Huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*, Leeuwarden 1991
- Corpus Roemeling, Friesland

Terband, Voormalige kerk en convent van Katrijk Ten westen van boerderij Bornego 41a, Terband

Inleiding

De kerk van Katrijk lag noordelijk van Ter Band en maakte waarschijnlijk deel uit van een streekdorp waarvan de bebouwing, door de voortgaande inklinking van de grond tijdens de late middeleeuwen, langzamerhand is verplaatst naar het zuiden. Bij de kerk werd in de loop van veertiende eeuw een nonnenklooster gebouwd.

Geschiedenis

De nonnen van het klooster van Nes waren volgens Hans Mol in het vierde kwart van de veertiende eeuw gehuisvest in een apart convent, dat gebouwd was naast de bestaande kerk

van Katrijk. Dit convent was onder meer gesticht door bewoners van Boornego, Schoterland en Stellingwerf, en droeg de naam ‘Convent van Katrijk’. Omstreeks 1375 waren alle nonnen vanuit het zusterhuis naar Nes vertrokken, met uitzondering van een enkele zuster.

Bij het convent behoorde in de veertiende eeuw in ieder geval de dorpskerk, waarvan het patronaatsrecht in 1315 was overgegaan naar de Duitse Orde. In deze kerk werden de rijke leken uit Boornego, Schoterland en Stellingwerf begraven. Het zusterhuis wordt alleen vermeld in schriftelijke bronnen uit 1400. De commandeur werd toen namelijk door de bevolking uit de omgeving verzocht het convent, dat toen nog in redelijke staat verkeerde, te herstellen en de zusters van Nes weer naar Katrijk over te brengen. Er zijn geen aanwijzingen dat dit niet daadwerkelijk is uitgevoerd. In de vijftiende eeuw, in ieder geval vóór 1490, zijn de parochies van Katrijk en Terband verenigd. Dit had mogelijk te maken met het feit dat de boerderijen van Katrijk door de steeds verdergaande inklinking werden verzet naar het zuiden. In ieder geval werd het nonnenklooster verplaatst naar de zuidzijde van de Aengwirderweg in Luinjeberd.

Beschrijving en analyse

De middeleeuwse kerk van Katrijk lag direct ten westen van de huidige boerderij Bornego 41a in Terband. In het midden van de zeventiende eeuw werd vermeld dat zich in de zogenoemde ‘parochiezate’ (het bij de pastorie horende perceel), 3000 ‘treden’ – oftewel voetstappen – ten noorden van de Hereweg (nu Aengwirderweg) op dat moment een oud kerkhof bevond.

Hier zullen de kerk en pastorie van Katrijk hebben gestaan, in of nabij het streekdorp dat toen nog niet opgeschoven was richting Terband. De huidige kerk van Terband is evenals de kerk van Katrijk gelegen op een noord-zuid gericht kavel (*opstrek*), die in 1832 nog in het bezit van de kerkelijke gemeente van Terband was. Wanneer de kerk en de pastorie van Katrijk zijn verlaten en veel zuidelijker zijn herbouwd in Terband, op de tegenwoordige plaats, is niet bekend. Van de plek waar de kerk ooit heeft gestaan, is niets meer in het veld herkenbaar.

Literatuur

- Mol, J.A., *De Friese Huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*, Leeuwarden 1991
- Corpus Roemeling, Friesland

Terband, Hervormde Kerk

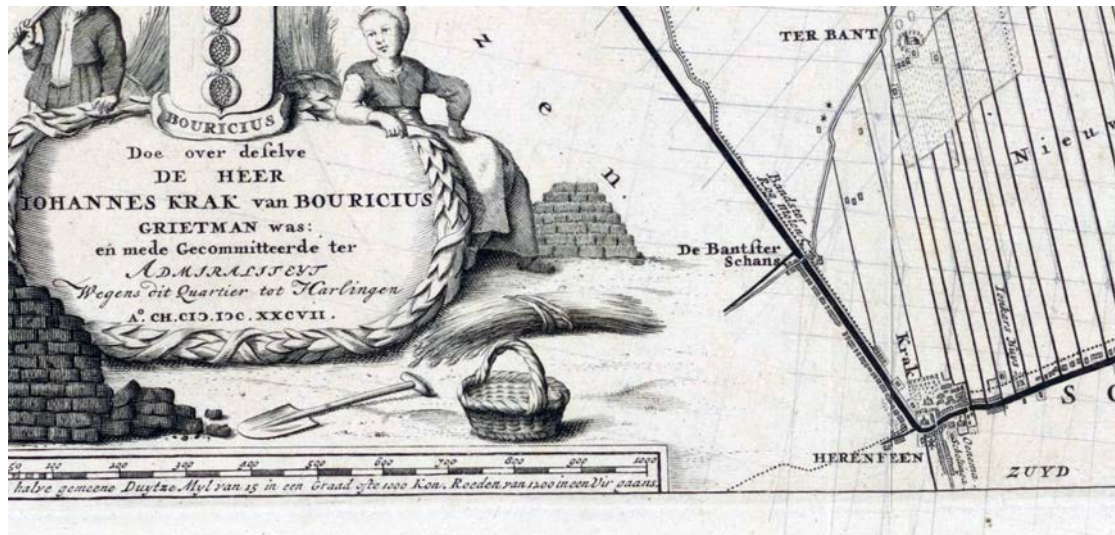
Pastorijlaan 12, Terband, gem. Heerenveen

RM 21198

Inleiding

Het dorp Terband is een streekdorp ten noorden van Heerenveen. De voorganger van de huidige kerk uit 1843 maakte in 1718 deel uit van een bebouwingslint van boerderijen

dat haaks op de middeleeuwse verkaveling stond. Het merendeel van deze boerderijen was omstreeks het midden van de negentiende eeuw verdwenen.

Detail van de Grietenijkaart van Aengwirden met het dorp Ter Bant en de kerk in 1697. (Herkomst: Coll. Het Treasor).

Geschiedenis

De parochiekerk van Terband moet jonger zijn dan de kerk van het oorspronkelijke Katrijk, want al in 1315 werd Katrijk aangeduid als ‘Oldakatrijp’ (Oud-Katrijp). Op een gegeven moment was het, vanwege vernatting en inklinking van het veen, noodzakelijk de boerderijen naar het zuiden te verplaatsen. Er waren op dat moment twee nederzettingen met een kerk: Oud-Katrijk en een nederzetting die men Nieuw Katrijp of Katrijp zou mogen noemen. Dit Nieuwe Katrijk kunnen we identificeren als het dorp Terband.

De huidige hervormde kerk is een restant van een in 1718 nog aanwezig bebouwingslint, grotendeels bestaande uit boerderijen. Het proces van dorpsverplaatsing in een ‘opstrek’ was hier blijkbaar al vóór 1315 ingezet. Terwijl het benoemingsrecht van deze kerk van Old-Katrijk op dat moment naar de Duitse Orde ging, bleef het benoemingsrecht van de kerk van Terband bij de bisschop van Utrecht. Pas in de loop van de veertiende eeuw kreeg de Duitse Orde ook het benoemingsrecht van Terband.

Op een bepaald moment besloot men op hetzelfde kavel een kerk te bouwen. Aanvankelijk kreeg deze dorpsgemeenschap de naam ‘Nieuw Katrijk’, wat al snel veranderde in ‘Terband’ – wanneer is niet bekend.

In 1592 werd een gereformeerde predikant benoemd. In 1638 werd de kerk vervangen door een nieuw gebouw, dat in 1843 weer werd gesloopt.

Beschrijving en analyse

Het dorp Terband bestaat nu uit een lintbebouwing langs de Aengwirderweg, de oude Herenweg, die het terrein van de middeleeuwse verkaveling schuin doorsnijdt. Die bebouwing is pas ontstaan na 1850. De huidige kerk is gelegen ten zuiden van de Aengwirderweg aan de Pastorielaan, een verbindingsweg naar de Aengwirderweg. Deze laan ligt evenwijdig aan de oorspronkelijke opstrek. De huidige Hervormde Kerk uit 1843 is ontworpen door de architect Th.A. Romein op de plaats van haar de voorganger uit 1638, die weer de opvolger is van een kerk die teruggaat tot de middeleeuwen.

Literatuur

- Mol, J.A., *De Friese Huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*, Leeuwarden 1991
- Corpus Roemeling, Friesland

PROVINCIE DRENTHE

Voormalige commanderij van Bunne Burchtweg 18, 9496 PE Bunne

Inleiding

De commanderij Bunne was gelegen ten zuidwesten van het esdorpje Bunne, ten noordwesten van het kerkdorp Vries, en wel op de plaats van de huidige koprompboerderij Huis te Bunne. Deze boerderij ligt aan de westzijde van de Burchtweg, iets achter de lintbebouwing die daarlangs loopt.

Gezicht op de huidige boerderij Huis te Bunne. 2021 (Foto A. Haartsen).

Geschiedenis

De geschiedenis van de commanderij Bunne gaat terug tot het jaar 1276. Toen schonk een zekere Ludolf van Bunne zijn 'huis' of erve met andere bezittingen in Bunne aan de Duitse Orde waarin hij vier jaar eerder, in 1272, was ingetreden. Hoe dit door Ludolf geschonken gebouw eruitzag, is niet bekend. Waarschijnlijk was het meer dan een doorsnee boerderij. Of Bunne voor 1276 een versterkt huis was, is niet bekend, maar het is zeker niet ondenkbaar. Evenmin is bekend of Ludolf afstand deed van zijn bezittingen in Bunne omdat hij permanent in de stad Groningen woonde.

In ieder geval vanaf 1302 was Bunne een commanderij. Het ordehuis telde steeds drie broeders, onder wie een priester die de bijbehorende kapel zal hebben bediend. Dit betekent dat er niet veel behoefte aan ruimte zal zijn geweest en de commanderij niet erg groot.

De commanderij van Bunne was in de late middeleeuwen verantwoordelijk voor de

zielzorg van de parochies Eelde en Vries. Deze beide kerken zijn mogelijk bediend door een priester-broeder. In de zestiende eeuw leverde de exploitatie van de commanderij problemen op: er was sprake van wanbeheer. Om die reden besloot de landcommandeur de commanderij in 1565 te verkopen en met de opbrengst van de verkoop de exploitatie van de Friese huizen te verbeteren. Helaas liep dat uit op een fiasco.

De Duitse Orde deed daarmee relatief vroeg afstand van de commanderij Bunne. Door de ligging van dit dorp aan de grens van een uitgestrekt veengebied, was verwerving van de commanderij interessant voor de adellijke, Groninger familie Van Ewsum, die zich bezighield met de vervening in het nabijgelegen Groninger Westerkwartier. In 1565 ruilde Casper van Ewsum zijn bezittingen in Woudsend met de commanderij te Bunne van de Duitse Orde. Nadien hebben de Van Ewsoms en hun opvolgers getracht het Huis te Bunne erkend te krijgen als havezate.

Beschrijving en analyse

De commanderij Bunne is gelegen aan de noordwestzijde van de ovale Bunner Esch. Die ligt op de overgang naar het beekdal van de Winderloop, dat in de Nieuwe Tijd is opgedeeld in langgerekte, evenwijdige kavels. Ten westen daarvan strekten de ongedeelde vochtige heidevelden zich uit. Zoals de kadastrale minuut uit ca. 1830 laat zien, lag de commanderij afzijdig, maar in de loop van negentiende en in de twintigste eeuw is de bebouwing aan de Burchtweg sterk toegenomen.

Het complex bestond in 1832 uit twee rechthoekige, omgrachte terreinen. Op het kleinere westelijke terrein, waarop de huidige boerderij zich bevindt, zal het hoofdhuis hebben gelegen, en op het aansluitende oostelijke eiland de bijgebouwen. Van de grachten, die in 1832 nog aanwezig waren, zijn sporen in het landschap waar te nemen. Over de oorspronkelijke verschijningsvorm van de commanderij is weinig bekend. In 1415 stond er, behalve de commanderij die het hoofdgebouw zal zijn geweest, ook een kapel. Met een lening van 150 gulden van de commanderij Schoten werden commanderij en kapel hersteld.

In 1565 bestond het complex uit 'het steenen hues mit de principale hues [waarschijnlijk de woning van de commandeur] mit noch een bouhuis (boerderij) en een capelle'. Misschien was het eerstgenoemde huis het conventhuis. Het is aannemelijk dat de beide eerstgenoemde objecten op het westelijke eiland lagen. De kapel was in 1602 al verdwenen. Het in 1645 nog genoemde 'ólde steenhuis met de beijde verdiepingen' van 21 meter lengte en bijna zes meter breed was ongetwijfeld het toen nog bestaande commanderijhuis, dat twee bouwlagen heeft gehad, die zich vermoedelijk boven een kelder.

De huidige boerderij is een hallenhuis van het kopromptype die in 1853 werd gebouwd op de plaats van haar voorganger. In de loop van de negentiende eeuw en in de twintigste eeuw werden de schuren vernieuwd en vergroot. Of bij de bouw van deze schuren resten van de commanderij tevoorschijn zijn gekomen, is niet bekend.

Literatuur

- Bos, J., F.J. Hulst en P. Brood, *Huizen van stand; Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*, Meppel/Amsterdam 1989
- Mol, J.A., *De Friese Huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*, Leeuwarden 1991

Eelde, NH Dorpskerk
Hoofdweg 74, 9761 EK Eelde, gem. Tynaarlo
RM 14491

Inleiding

Het patronaatsrecht van de huidige hervormde kerk, de oorspronkelijke parochiekerk van het uitgestrekte kerspel Eelde, behoorde ooit toe aan het Domkapittel van Utrecht, die zich nog lang beschouwde als 'patronaatsheer', hoewel de commanderij van Bunne de pastoor vanaf 1399 steeds zelf kon benoemen. De kerk, waarvan het koor gewend is naar de openbare weg, staat op een iets hoger gelegen kerkhof. Over een pastorie van Eelde is niets bekend.

Geschiedenis

De parochiekerk van Eelde was gewijd aan Maria en Sint Gangulphus. De Overijsselse edelman Gijsbert II van Buckhorst schonk de kerk, met toestemming van zijn broer Wal-

De dorpskerk van Eelde vanuit het zuidoosten 1994 (herkomst: RCE 304839).

ter, in 1289 aan het Duitse Huis te Utrecht. De schenking vond plaats bij de intrede van Gijsbert in de Duitse Orde. Hoe de familie Van Bukhorst aan het patronaatsrecht kwam, is onbekend.

Het uitoefenen van het patronaatsrecht werd pas in 1399 verbonden aan de toen nog jonge commanderij van Bunne. Welke rol de Duitse Orde daadwerkelijk speelde bij de bouw en de verbouwingen van de kerk weten we niet. De Duitse Orde verruilde in 1563 het huis te Bunne met het collatierecht van de kerk van Eelde tegen bezittingen de Groninger edelman Johan van Ewsum in Friesland. Hiermee werd de relatie tussen de kerk en Ridderlijke Duitse Orde verbroken.

Beschrijving en analyse

De kerk van Eelde is een eenbeukig kerkgebouw met versmald driezijdig gesloten koor. De kerk heeft geen toren maar slechts een dakruiter. In de west- en noordmuur zijn fragmenten van de romaanse voorganger te vinden, maar de huidige bakstenen kerk dateert voornamelijk uit de veertiende eeuw, in de tijd dat de Duitse Orde het patronaatsrecht van de kerk bezat.

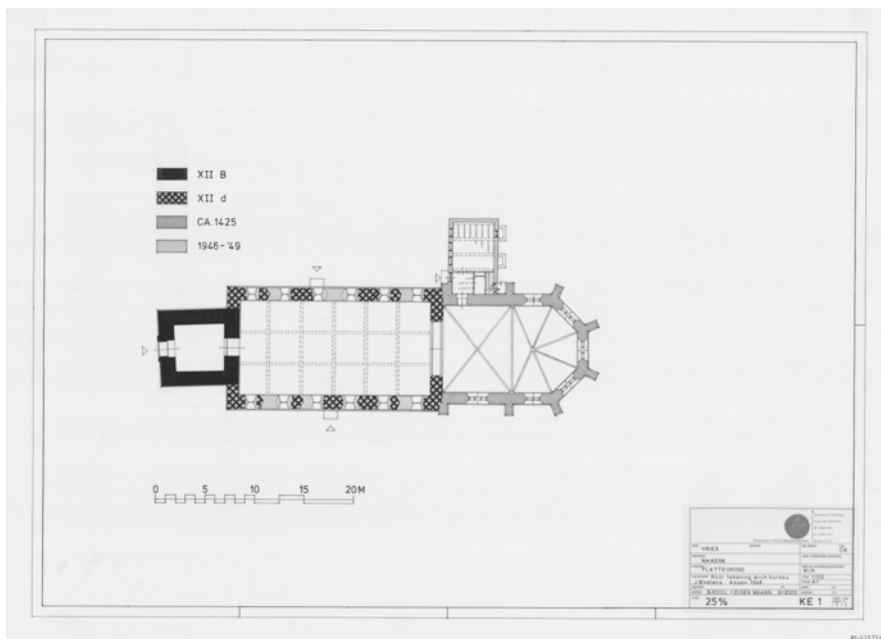
Literatuur

- Mol, J.A., *De Friese Huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*, Leeuwarden 1991
- Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland, Drenthe, Zeist/Zwolle* 2001
- Corpus Roemeling, Groningen/Drenthe

Vries, Sint-Bonifatiuskerk Brink 3, 9481 BE Vries, gem. Tynaarlo RM 38146

Inleiding

Tot de commanderij van Bunne behoorde ook de aan Sint Bonifacius gewijde parochiekerk van Vries in het gelijknamige esdorp. De kerk ligt aan de oostzijde van de Brink en vormt het middelpunt van een uitgestrekte parochie.

Plattegrond dorpskerk Vries met bouwfaserings (tekening B. Kooij RCE 1994).

Geschiedenis

De kerk van Vries werd pas in 1466, relatief laat, door aankoop verworven door de toenmalige commandeur Wolter van Overhagen. Vanaf die tijd werd de zielzorg in Vries uitgeoefend door een priesterbroeder van Bunne. De Duitse Orde verkocht in 1565 het collatierecht van Vries aan de edelman Johan van Ewsum, die ook de commanderij Bunne verwierf, waarmee de verbinding tussen de Duitse orde en Vries werd beëindigd.

Beschrijving en analyse

De kerk van Vries is gelegen in het gelijknamige kerkdorp en bestaat uit een eenbeukig schip met aan de oostzijde een veelzijdig gesloten koor en aan de westzijde een romaanse toren, die oorspronkelijk bestond uit vijf geledingen. Het oudste deel van het eenbeukige romaanse schip wordt gedateerd in het laatste kwart van de twaalfde eeuw. Opvallend is dat de romaanse toren ouder is dan het huidige schip; deze wordt gedateerd in de tweede helft van de twaalfde eeuw.

Het gotische koor werd gebouwd omstreeks 1425. Aangezien de Duitse Orde de kerk van Vries pas in 1466 verwierf, heeft ze geen rol gespeeld bij het tot stand komen van het huidige gebouw, maar waarschijnlijk wel als opdrachtgever van de, door de gieter Wolter Schonenborch in 1517 gegoten, klok in de kerktoren.

Literatuur

- Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland, Drenthe*, Zeist/Zwolle 2001

PROVINCIE OVERIJSEL

Ootmarsum, voormalige commanderij Commanderijplein/Smithuisstraat 2, Ootmarsum RM 31766

Inleiding

Het in 1811 verdwenen complex van het Duitse Huis van Ootmarsum lag ten zuidoosten van de middeleeuwse kern van het stadje. Het hoofgebouw van het complex was gelegen ter plaatse van het huidige Openluchtmuseum. Recentelijk ontstond rond het nieuw aangelegde Commanderijplein met omliggende bebouwing een gebouwen-ensemble waarbij men zich heeft laten inspireren door het vermoedelijke gebouwencomplex van het Huis Ootmarsum, zoals bekend uit de historische afbeeldingen daarvan. De nieuwe gebouwen hebben een woon- en horecabestemming gekregen.

Binnenplein van Het Huis te Ootmarsum met links de kapel uit het eind van de vijftiende eeuw en rechts het huis van de commandeur deels in vakwerk met leemvulling uit de zestiende eeuw. Gewassen pentekening van A.de Haan uit 1730 naar tekening van C. Pronck 1729 (Coll. Rijksmuseum Amsterdam).

Geschiedenis

Het in 1811 verdwenen complex van het Duitse Huis van Ootmarsum gaat terug op een schenking uit 1262, waarbij de Heer van Almelo en enkele andere vermogende Twen-

tenaren een aantal boerenerven aan de Duitse Orde te Utrecht schonken, bedoeld voor het stichten van een nieuwe commanderij te Ootmarsum. Die commanderij werd in 1273 daadwerkelijk gesticht en was gesitueerd ten zuidoosten van het toenmalige kerkdorp Ootmarsum. De nederzetting kreeg pas in 1325 stadsrechten. Dit betekent dat de commanderij niet is gesticht bij een stad, maar bij een kerkdorp, waarvan de ruimtelijke omvang ten tijde van de stichting onbekend is.

Na aan het begin van de vijftiende eeuw korte tijd onder de Balije Westfalen te hebben gevallen, zou Ootmarsum uiteindelijk in 1452 aan Westfalen worden toegewezen. In 1536 werd zelfs bepaald dat het stadje in de toekomst de vaste verblijfplaats zou zijn van de landcommandeur van Westfalen. Vanaf 1472 werden de verschillende commandeurs als riddermatigen op de Overijsselse landdag toegelaten. Sommigen traden op als plaatsvervanger van de drost van Twente.

Bij de commanderij behoorde rond 1647 een groot aantal boerderijen in Twente en de aangrenzende *Niedergrafschaft* Bentheim. In het jaar 1647 ruilde de toenmalige landcommandeur Dietrich von Heyden zijn bezittingen in Westfalen met het complex, inclusief het landgoed, van de Duitse Orde. De commanderij Ootmarsum werd in 1647 erkend als havezate en het bezitscomplex van de commanderij werd toen feitelijk een particulier adellijk landgoed. In 1811 telde het landgoed nog 45 zogenoemde ‘volle boerderijen’ en 26 keuterboerderijen. Kort daarna viel het oude bezit van de commanderij uiteen, omdat de boerderijen toen werden verkocht, overwegend aan de pachters.

Beschrijving en analyse

Over de oorspronkelijke verschijningsvorm van de commanderij is niets bekend. De Kroniek van de Duitse Orde weet te melden dat men in de tijd van de landcommandeur Goswin van Gerner (1336-1353) ‘dat huys te Ootmarsum seer verbeterde’. Of Goswin het gebouw of het boerderijenbezit bedoelde, is niet duidelijk.

De commanderij bestond uit een min of meer rechthoekig complex met verschillende omgrachte terreinen, zoals voor het eerst is afgebeeld op Jacob van Deventers plattegrond van Ootmarsum uit ca. 1560. Grachten en vijvers vormden de waterberging voor de watermolens die bij het complex behoorden. Van Deventer heeft de bebouwing schematisch weergegeven, maar de kapel en het hoofdgebouw zijn wel herkenbaar.

Onderlinge vergelijking van deze kaart met het schilderij van Rusdael en de tekeningen leert dat het complex bestond uit een voorburch met aan drie zijden bebouwing rond een binnenplein. Aan de noordzijde bevond zich in het midden een fors gebouw met dakruiter, dat de in 1480 gebouwde kapel zal zijn. Op de noordoosthoek stond het hoofdgebouw binnen een eigen omgrachting, waarop hierna nader zal worden ingegaan. Tussen het hoofdgebouw en de uit 1480 daterende kapel, waarop we hierna ook zullen terugkomen, stond een gebouw dat, getuige de tekening uit 1730, één bouwlaag had en een schilddak, waarvan de nok haaks op het plein van de voorburch stond. Gezien de inrijpoort aan de pleinzijde was het in de achttiende eeuw – maar mogelijk al eerder – in gebruik als koetshuis.

Op de noordwesthoek sloot een eenlaagse L-vormige bebouwing aan op de westzijde van de kapel aan op de noordwestelijke vleugel, die waarschijnlijk haaks naar het zuiden afboog. Deze vleugel was aan de zijde van de gracht geheel blind uitgevoerd en sloot op de

westzijde aan op een, op de zuidzijde gelegen, torenvormig poortgebouw, waarvan we enkel de contouren kennen. Op deze poort sloot aan de oostzijde weer een eenlaagse dienstvleugel aan, die in de tijd dat Jacob van Ruisdael en Meindert Hobbema hier waren in ieder geval aan de pleinzijde nog wanden van vakwerk met leemvulling had. Een vergelijking tussen de kaart van J.H. Hottinger uit ca. 1790, de kadastrale minuut uit 1825 en een tekening uit 1804 leert dat op de zuidwesthoek een fors, asymmetrisch, achttiende-eeuws herenhuis van twee bouwlagen was gekomen waarin de toegangspoort was opgenomen. De zuidvleugel werd gewijzigd in een eenlaags woonvleugel.

Op de noordoosthoek van het complex lag, zoals gezegd het hoofdgebouw, het omgrachte herenhuis, dat gebouwd werd rond het midden van de vijftiende eeuw. Het komt voor op de plattegrond van Ootmarsum van Jacob van Deventer en was in het tweede kwart van de achttiende eeuw nog aanwezig. Waarschijnlijk bestond het uit een hoofdvolume met een zogenoemde ‘zaal-zaalkamer’-indeling. Het gebouw telde meerdere bouwlagen, waarvan de onderste waren opgebouwd uit zandsteen en de bovenste uit vakwerk met leemvulling. De ingang bevond zich in het westelijke deel van het huis, dat ook voorzien was van een dakruiter. Aan de noordzijde was, hangend boven de gracht, een uitstekende dienstvleugel met vakwerkwanden gerealiseerd.

In 1616 werd het gebouw in een getuigenverhoor ‘het rechte principael huys, ’t olde saell’ genoemd. Een ‘olde saell’ veronderstelt ook de aanwezigheid van een ‘nieuwe zaal’, waarover niets bekend is.

Een datering van het gebouw op architectuurhistorische aspecten is moeilijk te maken. Hoofdgebouwen van kastelen uitgevoerd in vakwerk zijn zeldzaam. Hoewel de Twentse edelman Sweder Schele in zijn uit de zestiende eeuw daterende kroniek vermeldt dat veel edelmanshuizen in de late middeleeuwen waren uitgevoerd met wandvakwanden, is het aantal resterende exemplaren in Westfalen en Rheinland gering. Voorbeelden zijn de voorburch van Burgsteinfurt uit ca. 1550, de hoofdburcht van kasteel Aussel in de Kreis Guetersloh uit 1580. Opvallend is dat het ooit in vakwerk uitgevoerde deel van de hoofdburcht in 1730 nog aanwezig was.

Wanneer de oudste, waarschijnlijk aan Sint Elisabeth gewijde, kapel van Huis Ootmarsum is gebouwd, is niet bekend. In 1448 vatte commandeur Sweder Cobbing het plan op een nieuwe kapel laten bouwen. Of dat daadwerkelijk is gebeurd, kan uit de schriftelijke bronnen niet worden opgemaakt. Het kan echter worden betwijfeld, getuige de tekst op een herdenkingsteen in het Openluchtmuseum uit Ootmarsum, die luidt dat in 1480 een nieuwe kapel werd gebouwd in opdracht van de commandeur Frederik van Beveren. Volgens een opgave van de altaren in de parochie Ootmarsum uit 1494 was in de kapel een altaar aanwezig, dat gewijd was aan de heiligen Philippus en Jacobus.

Uit achttiende-eeuwse tekeningen krijgen we een beeld van de kapel. Het eenbeukige gebouw was vijf traveeën lang en had aan de oostzijde een driezijdige koorsluiting. Getuige de dichtgemetselde vensters, die behoren bij achtergelegen verdiepingen, moet de kapel in ieder geval al vóór 1730 zijn getransformeerd tot een *spijker* of opslagplaats. Hier werd vermoedelijk het pachtgraan opgeslagen. De verbouwde kapel lijkt, getuige de kaart van J.H. Hottinger uit 1790, in dat jaar nog aanwezig te zijn geweest.

Tot het complex behoorden een uitgebreid watersysteem met twee watermolens. Van de westelijk, bovenstrooms gelegen watermolen is nog een jonger, in vakwerk uitgevoerd

molengebouw bewaard gegeven dat als enige onderdeel van het complex een bescherming als rijksmonument geniet.

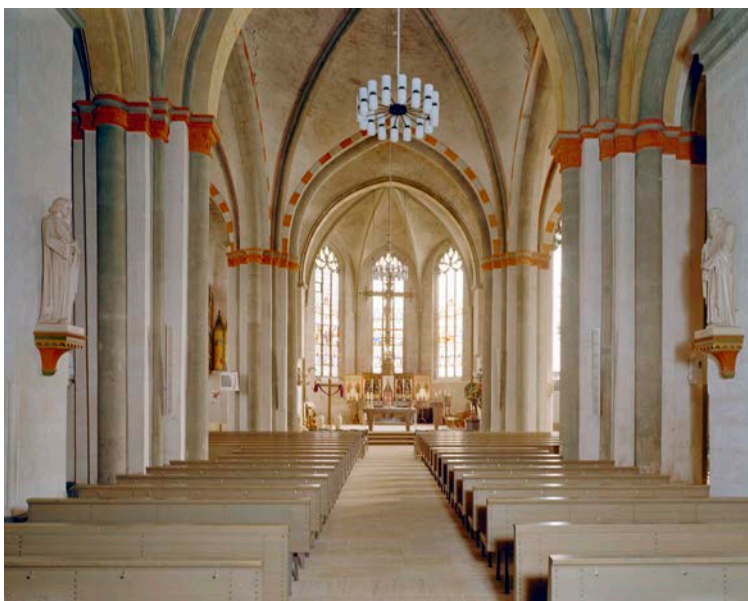
Literatuur

- Arnold, e.a., U., *Ridders en Priesters, acht eeuwen Duitse Orde in Noordwest-Europa*, Alden-Biesen 1992.
- Eweg, E., *Commanderie en Huis Ootmarssum, 'Kroniek van een ridderhuis en de familie Van Heijden*, Ootmarssum 2015.
- Hulshoff, A.L., De kapel van commanderie der Duitse Orde te Ootmarssum, *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 73 (1958), 57-63.
- Snuif, C.J., De commanderie der Duitse Orde te Ootmarssum, *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 42 1925, 1-57.

Ootmarssum, R.K. Simon en Judaskerk Kerkplein 28, 7631 EW Ootmarssum RM 31756

Inleiding

De Rooms-Katholieke Simon en Judaskerk is gelegen op een ovaal plein, het voormalige kerkhof, in het centrum van het stadje Ootmarssum. Vanwege de ligging in de directe nabijheid van het stadje zou vóór de bouw van hun eigen kapel een relatie tussen parochiekerk en commanderij te verwachten zijn.

Romaans schip en gotische koor van de H.H. Simon en Judaskerk te Ootmarssum (Foto RCE 342526).

Geschiedenis

Wanneer de parochiekerk van Ootmarsum gesticht is, is niet bekend. Waarschijnlijk gaat haar geschiedenis terug tot de vroege middeleeuwen. In 1206 was de kerk een eigen kerk van de bisschop van Utrecht. De kerk van Ootmarsum was namelijk in het begin van de dertiende eeuw door de bisschop geschonken aan het benedictijner klooster te Weerselo. Hoe lang de relatie tussen de kerk van Ootmarsum en het klooster te Weerselo heeft bestaan, is niet bekend. De kerk werd niet bediend vanuit de commanderij. In 1367 werd het hoogaltaar ingewijd door de Utrechtse wijbisschop. Men zou verwachten dat de Duitse Orde in de late middeleeuwen een eigen kapel in deze parochiekerk had, maar een dergelijke kapel en altaar worden niet vermeld op de lijst van altaren in het kerspel Ootmarsum uit 149. 4

Beschrijving en analyse

Het betreft een pseudo-basilicale kruiskerk met dubbel transept en een driezijdig gesloten koor. Het schip dateert uit ca. 1230, het westelijke transept uit het midden van de dertiende eeuw, terwijl de oostelijke transeptarm en het koor ontstaan zijn in rond 1500. Aan de westzijde bevond zich een romaanse toren, die in 1843 is gesloopt. De kerk kwam grotendeels tot stand vóór de stichting van Huis Ootmarsum. Het oostelijke transept en het koor werden gebouwd in de tijd dat het Duitse Huis een belangrijke rol speelde in Ootmarsum.

Literatuur

- E.H. ter Kuile, *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Twente*, 's-Gravenhage 1934

PROVINCIE GELDERLAND

Dieren, voormalige commanderij

Arnhemsestraatweg z.nr., Dieren

Complex Historische Buitenplaats, bij Arnhemsestraatweg 10-12, Dieren

RM 529438

Inleiding

Ten zuiden van het dorp Dieren ligt de buitenplaats Hof te Dieren, die eigendom is van Stichting Twickel. Het vroeg-negentiende-eeuwse landhuis is in 1945 door een brand verwoest. De ruïne van het hoofdgebouw is verdwenen, maar enkele bijgebouwen staan er nog. Het omringende landschapspark uit de negentiende eeuw is grotendeels gaaf bewaard gebleven. Op de plaats van het nu verdwenen landhuis stond tot 1795 het gebouw van de commanderij Dieren van de Ridderlijke Duitse Orde. Deze commanderij werd kort na 1218 gesticht en ging vanaf 1647 dienstdoen als jacht- en buitenhuis van stadhouder Willem II.

De Commanderij van Dieren vanuit zuidoosten voor 1647. Pentekening van C. Pronck ca. 1730 naar een voorbeeld van 17de eeuwse voorbeeld. (Collectie Stichting Twickel C00262).

Geschiedenis

De commanderij van Dieren is ontstaan uit de Hof te Dieren. Deze Hof, die in 1051 voor het eerst werd genoemd, dateert waarschijnlijk uit de vroege middeleeuwen. De Hof met onderhorige erven was in 1051 nog koningsgoed, evenals de Broekerhof in het nabijgelegen Velp. In 1168 schonk de Duitse keizer Frederik Barbarossa de Hof te Dieren aan graaf Engelbert van Berg. Berg was een graafschap op de rechteroever van de Rijn bij Düsseldorf. Adolf, de zoon van graaf Engelbert, nam in 1218 deel aan een van de kruistochten en was betrokken bij de belegering van de Egyptische havenstad Damiate. Op het slagveld, kort voor zijn sneuvelen, schonk hij de Hof te Dieren aan de Duitse Orde. De

Hof behoorde aanvankelijk bij het Duitse Huis in Koblenz.

In 1315 worden de commandeur en broeders van het huis te Dieren vermeld. In 1420 werd de Hof te Dieren, vanwege geldnood bij de Balije Koblenz, overgedragen aan de landcommanderij Alden Biesen, die het op haar beurt in 1434 weer doorverkocht aan de Balije Utrecht. Deze hield de Hof te Dieren in bezit tot 1647. De commanderij van Dieren was betrekkelijk vermogend en telde in 1410 vijf ridderbroeders en twee priesterbroeders. De aanwezigheid van zoveel ridderbroeders veronderstelt dat er op de commanderij een min of meer ridderlijke leefstijl werd nagehouden. In het jaar 1364 moesten de Heren van de Duitse Orde zich herhaaldelijk verantwoorden voor het jagen op hazen, een recht dat de hertog van Gelre toekwam. Deze wat wereldlijke levenswijze zou veel jaloezie hebben opgewekt bij kloosterlingen van andere geestelijke orden. Er woonden verschillende commandeurs op de commanderij in Dieren, tot de voorlaatste commandeur, Franz van Loe die was aangetreden in 1571, zich in 1579 terugtrok om met zijn huishoudster te trouwen.

Bij de commanderij behoorde in de zeventiende eeuw een uitgestrekt landgoed met zowel landbouwgronden als woeste gronden, welke laatste zeer geschikt waren voor de jacht. Het landgoed zal ongeveer dezelfde omvang hebben gehad als is weergegeven op de *Caarte van Dieren* van B. Elshof uit 1730 (NA VTH 4105). In 1730 telde het zeven boerderijen, gezien de aanduidingen daarvan op deze kaart. Op dat moment was de Hof te Dieren al ruim tachtig jaar in het bezit van de Oranjes. In 1647 had stadhouder Willem II de Hof aangekocht voor de jacht, waarvoor een forse wildbaan rond Dieren werd aangelegd.

De Oranjes bleven tot het eind van de achttiende eeuw eigenaar van de Hof van Dieren. Hun bezittingen werden echter in 1795 geconfisqueerd door de Bataafse Republiek, waaronder ook de Hof te Dieren, die aan de Nationale Domeinen werd toegevoegd. Om de staatsschuld te verlagen, werden na de Franse tijd veel domeinen verkocht. Zo werd de Hof te Dieren in 1820 verkocht aan Marie Cornélie van Wassenaer Obdam. Zij liet op de plaats van de oude commanderij een nieuw landhuis bouwen, dat al in 1849 werd vervangen door een ander gebouw. Dit is in 1944 door brand verwoest.

Het dorp Dieren, dat aan de noordzijde van het landgoed ligt, lijkt ontstaan te zijn bij de Hof te Dieren en was in 1654 al aanwezig. Het dorp kreeg pas in 1846 een kerk: de huidige protestantse kerk naar ontwerp van de architect Jan Brink Evers. In 1315 is sprake van een 'parochie Dyderen' (Dieren), maar later horen we niets meer over een parochie, noch over een parochiekerk.

Beschrijving en analyse

Over de bouwkundige verschijningsvorm van de Hof te Dieren als commanderij in de middeleeuwen is niet veel bekend. Aan de hand van de resultaten van een opgraving uit 2001 en het historisch topografische beeldmateriaal uit de zeventiende en achttiende eeuw kan evenwel een beeld worden gevormd van de commanderij in de vroegmoderne tijd. Tijdens het archeologisch onderzoek in 2001 bleek dat nog relatief veel muurwerk aanwezig was van de fundamenteën van de commanderij. De archeologen dateerden dit muurwerk in de vijftiende eeuw.

Een beeld van het gebouw behorend bij dit muurwerk geeft een pentekening uit 1730, die een oudere toestand weergeeft, conform de vogelvluchttekening op een plattegrond van de wildbaan van Dieren uit 1653. Men ziet een complex van drie vleugels rond een

rechthoekige binnenplaats, met aan de oostzijde een onderkelderd hoofdgebouw van twee bouwlagen onder twee evenwijdige zadeldaken tussen bakstenen in- en uitgezwenkte topgevels met filialen. In het midden van de zuidgevel bevond zich een veelhoekige, torenvormige uitbouw, die als een traptoren fungeerde. Aan de westzijde van de ommuurde binnenplaats waren de lagere bijgebouwen gesitueerd, waaronder een wagenstalling. Opvallend is de aanwezigheid van een gracht, die men – gezien het geaccidenteerde kartakter van het terrein op deze plek, halverwege de helling van de Veluwezoom – niet zou verwachten.

Over de bouwgeschiedenis ten tijde van de Duitse Orde is weinig bekend. In 1431 deed de landcommandeur van Utrecht afstand van tienden te Baarle om uit de inkomsten daarvan ‘het huis van de orde te Dieren te kunnen herstellen en verbeteren’. Vermoedelijk zijn hieraan de vijftiende-eeuwse funderingen te koppelen. De architectuur van de topgevels met in- en uitgezwenkte geveltoppen en overhoekse pinakels wijst op een datering in de late zestiende eeuw, waarbij de overeenkomst met de gevel van het Huis Schoonhoven, Meipoortstraat 32 te Doesburg, opvalt. Mogelijk betreft het hier een herstel van oorlogsschade in 1591. In dat jaar werd namelijk een lijfrentebrief uitgegeven aan een Utrechtse kanunnik om daarmee het huis te Dieren te herstellen.

Waarschijnlijk was de Hof te Dieren nog in een goede staat toen stadhouder Willem II het in 1647 aankocht. Hij heeft er zelf weinig aan veranderd, maar er wel een kaatsbaan bij laten bouwen, die later tot stallen werd verbouwd. Pas zijn zoon Willem III zou rond 1690 de bijgebouwen vervangen door nieuwe woonvleugels. Het is opvallend dat het casco van het hoofdgebouw van de commanderij tot aan de brand in 1795 heeft gefunctioneerd.

Literatuur

- Harenberg, J., *Het Hof te Dieren*, ongepubliceerd manuscript. A.p. z.j.

Doesburg, Grote of Hervormde Kerk **Kerkstraat 4, 6981 CM Doesburg** **RM 12981**

Inleiding

De Grote Kerk in de binnenstad van Doesburg was tot de reformatie in de zestiende eeuw de parochiekerk van stad en omgeving, gewijd aan Sint Maarten. De kerk werd voor de reformatie bediend vanuit de ten oosten van de kerk gelegen commanderij.

Geschiedenis

Het patronaatsrecht van de Maartenskerk in Doetinchem was al in 1228 in het bezit van de reguliere kanunniken van Sint Augustinus van het Klooster Bethlehem ten zuidoosten van de stad. In 1286 droeg het klooster het patronaatsrecht over aan de Duitse Orde, waarna de geestelijke broeders van de Duitse Orde optraden als pastoors van deze stadskerk. De kerk vanaf 1343 nieuw zijn gebouwd als opvolger van een ten westen ervan gelegen voorganger, die door de IJssel zou zijn weggespoeld. Deze zienswijze is echter omstreden. De

kerk bleef bediend door de Duitse Orde vanuit de commanderij ten oosten van de kerk. Dit zou voortduren totdat de stad Doesburg in 1586 werd ingenomen door de Staatse troepen en de kerk voor de gereformeerde eredienst werd bestemd.

Grote of Martinikerk Doesburg vanuit noordwesten 2021. (Herkomst RCE, 16676-89122).

Beschrijving en analyse

De Maartenskerk is een driebeukige basiliek met driezijdig gesloten koor en, aan de westzijde, een forse toren van drie geledingen met op de hoeken steunberen. Het schip van de kerk is vanaf ca. 1380 van west naar oost gebouwd, waarbij het huidige koor in 1517-1521 werd opgetrokken, waarschijnlijk ter vervanging van een voorganger uit het midden van de veertiende eeuw. Vanaf 1430 werd een op ijzeroersteen gefundeerde bakstenen toren met een tufstenen buitenschil gebouwd. Het gebruik van ijzeroer als bouw materiaal in de vijftiende eeuw is opmerkelijk en zou eerder in de twaalfde eeuw worden verwacht.

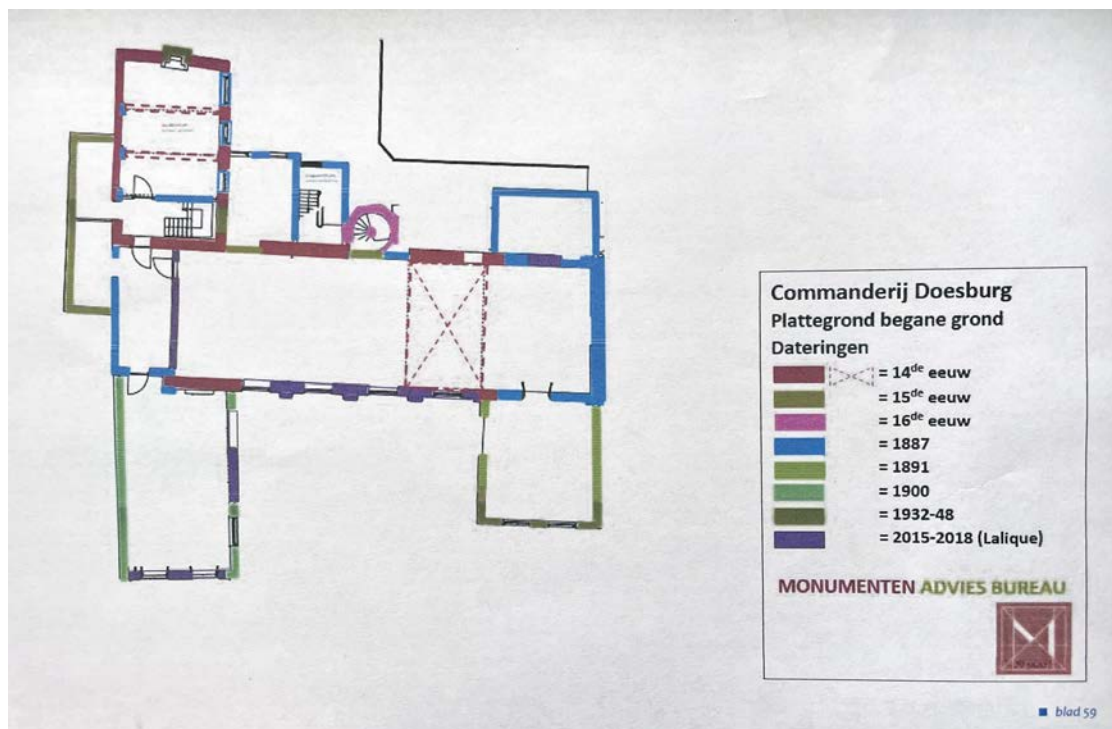
Rampspoed is de kerk niet bespaard gebleven. Een grote brand in 1483 bracht forse schade aan die in de jaren 1493-1521 is hersteld. Bij deze restauratie is het bestaande koor vanaf 1517 tot 1521 geheel vernieuwd. In 1548 werden de toren en de middenbeuk door brand beschadigd; de gewelven stortten in. In 1552 werd de schade hersteld. In 1945 werd de toren opgeblazen, waarbij ook het schip werd beschadigd. De toren werd pas in de jaren 1959-72 herbouwd.

Bij de nieuwbouwactiviteiten in de vijftiende en zestiende eeuw zal de commanderij van de Duitse Orde ongetwijfeld een belangrijke rol hebben gespeeld. De situering van de commanderij niet ver van het koor van de kerk is functioneel, aangezien hier de zielzorgers werden gehuisvest.

Doesburg, Commanderie Deutsche Orde Kerkstraat 11, 6981 CK Doesburg RM 12974

Inleiding

De commanderie van de Deutsche Orde in Doesburg is gelegen in het midden van het bouwblok dat omsloten wordt door de Kerkstraat, Gasthuisstraat, Heerenstraat en Boekhoutstraat. Dit forse pand bood in de middeleeuwen en de zestiende eeuw huisvesting aan de commandeur van de Deutsche Orde. Het erf werd aan de westzijde ontsloten door een steeg die uitkomt tegenover het koor van de hervormde kerk in de Kerkstraat. Een tweede toegang tot het terrein werd gevormd door een brede steeg die naar de Heerenstraat leidde; deze bestaat niet meer. In het pand, dat nu wordt gerestaureerd, zal in de nabije toekomst het Lalique Museum zijn deuren openen.

De Commanderie van Doesburg Bouwfasering. Herkomst: Bouwhistorisch onderzoek & documentatie, De Commanderie 2021).

Geschiedenis

De vestiging van de Deutsche Orde in Doesburg hangt samen met het feit dat in 1286 de overgang van het klooster Bethlehem van de reguliere kanunniken van Sint Augustinus naar de Deutsche Orde, die in 1276 plaatsvond, werd teruggedraaid. Als compensatie voor de door de bisschop afgebroken transitie droegen de genoemde kanunniken de parochie-

kerk van Doesburg over aan de Duitse Orde. Bij de overdracht behoorde, behalve de kerk en enkele goederen, waarschijnlijk ook de pastorie, die zou worden veranderd in een commanderij van Doesburg.

De nieuwe commanderij werd in het begin van de vijftiende eeuw bewoond door drie of vier broeders, onder wie een priester met de titel ‘commandeur-priester’, en personeel. In de vijftiende eeuw kende de commanderij incidenteel ook een ridder-broeder. Bij het huis behoorde een kapel aan de Kerkstraat, die in 1573 werd gesloopt.

Na de hervorming bleef de Duitse Orde nog een tijdlang in bezit van de commanderij. Na de dood van de laatste priester-commandeur in 1604, werd een edelman als commandeur aangesteld. Vanwege het gebrek aan voldoende inkomsten verkocht de Duitse Orde de commanderij in 1657 aan de stad Doesburg, die het herbestemde tot weeshuis. De goederen in de omgeving werden vanaf die tijd beheerd vanuit Utrecht.

Beschrijving en analyse

De commanderij van Doesburg is gelegen achter het koor van de Grote Kerk – een situatie die teruggaat op de functie van pastorie van de parochiekerk. Aan de zijde van de Kerkstraat lag een kapel die in 1573 werd gesloopt, maar nog wel te zien is op de bekende stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit ca. 1560.

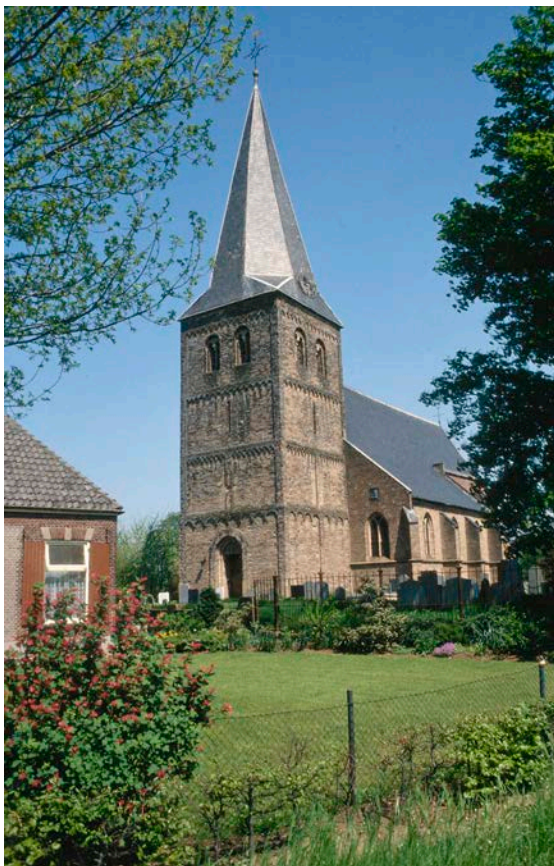
Hoe de kapel ten opzichte van de parochiekerk precies functioneerde, is niet bekend. Het hoofdgebouw van de commanderij werd na de opheffing van de commanderij in 1657 een weeshuis. Vervolgens werd het gebouw herbestemd tot sociëteit, en binnenkort zal het een museumfunctie krijgen. Het gebouw met een T-vormige plattegrond bestaat uit een eenbeukig gepleisterd hoofdgebouw met dwarshuis en een achtkante traptoren met een zwaar beschadigde wapenstein uit ca. 1550. Ter voorbereiding van de huidige restauratie is zowel archeologisch als bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Uit het bouwhistorische onderzoek bleek dat het oudste deel heeft bestaan uit een forse, waarschijnlijk eenlaagse zaalvleugel met haaks daarop een korte vleugel, die nog bestaat. Deze korte vleugel werd verhoogd met een verdieping, vermoedelijk in 1443-44. De hoofd-vleugel was in ieder geval in het midden van de zestiende eeuw, toen de nog bestaande traptoren werd gebouwd, voorzien van een verdieping. De dwarsvleugel en waarschijnlijk ook de hoofd-vleugel bezaten trapgevels. De oorspronkelijke trapgevel van de dwarsvleugel is nog zichtbaar in het metselwerk. Naderhand is links van de traptoren een ondiepe aanbouw aan gezet, waarvan de buitenhoek op de overwelling van een oudere beerput rust.

Behalve de commanderij en de kapel stonden op het terrein nog een brouwerij, een bakhuis, een houthuis – waar het brandhout werd opgeslagen – en nog een afzonderlijk gebouw, het ‘achterhuis’ genoemd. Het complex zou men exemplarisch kunnen noemen voor de verdwenen stadscommanderijen in Nederland, afgezien van die in Middelburg en Utrecht.

Drempt, Hervormde Kerk Kerkstraat 1, 6996 AE Drempt RM 22840

Inleiding

De Duitse Orde bezat sinds 1329 de parochiekerk in het dorp Drempt of Dremt ten oosten van de stad Doesburg. Deze Sint-Joriskerk stond op een rivierduin van de Oude IJssel, die in de elfde eeuw iets noordelijker stroomde dan nu. In de achttiende eeuw had zich rond het dorp nog geen bebouwing ontwikkeld. De kerk is nu bezit van de kerkelijke gemeente Drempt en Hoog-Keppel.

Drempt, hervormde kerk vanuit het westen, (Herkomst RCE D-02209).

Geschiedenis

De kerk van Drempt was voor de hervorming gewijd aan Sint Gregorius en werd in 1069 genoemd onder de bezittingen van de abdij van Echternach in het huidige Luxemburg. De kerk zal ontstaan zijn in de vroege middeleeuwen. In 1329 ruilde de Duitse Orde de kerk van Hummelo van Wolter van Keppel, Heer van Keppel, tegen die van Drempt. De laatstgenoemde kerk werd sinds die tijd bediend door de commanderij Doesburg. Aan

het begin van de zestiende eeuw was het collatierecht van de kerk geheel of gedeeltelijk in particuliere handen – een situatie die aan het begin van de zeventiende eeuw nog ongewijzigd was. Of zich in Drempt in de late middeleeuwen een pastorie bevond, is niet bekend.

Beschrijving en analyse

De kerk van Drempt is een driezijdige pseudobasiliek met een versmald driezijdig gesloten koor en een forse toren van drie geledingen. Van de toren is het onderste deel in de twaalfde eeuw vervaardigd in tufsteen, wat dus het oudste deel van de huidige kerk is. De bovenbouw van de toren is uitgevoerd in baksteen en dateert uit de veertiende eeuw. Het koor is gebouwd in de eerste helft van de vijftiende eeuw, evenals de beide zijkapellen. Het oorspronkelijke schip werd in de zestiende eeuw geheel vernieuwd. Dit schip werd in 1868 gewijzigd in een neogotische hallenkerk – een verandering die in 1955 is teruggedraaid. We mogen aannemen dat de Duitse Orde een rol heeft gespeeld bij de bouw van koor en zijkapellen in de vijftiende eeuw en mogelijk van het schip in de zestiende eeuw. In de noordwand van het koor is een priesterzerk uit 1558 gemetseld, waarschijnlijk van een priesterbroeder van de Duitse Orde.

Gaanderen, voormalig Klooster Bethlehem Omgeving Kerkstraat /Kloosterlaan z.nr., Gaanderen

Inleiding

In de buurtschap Gaanderen onder de gemeente Doetinchem lag tot de reformatie het klooster Bethlehem, dat van 1276 tot 1286 als commanderij van de Duitse Orde functioneerde. De kloostergebouwen zijn na de reformatie in de late zestiende eeuw gesloopt.

Geschiedenis

Het klooster sloot zich in 1276 aan bij de Duitse Orde, nadat daartoe acht jaar eerder ook al pogingen waren gedaan. De reden hiervoor heeft ongetwijfeld te maken met het prestige dat de Duitse Orde in de tweede helft van de dertiende eeuw in de Nederlanden had. Misschien een andere belangrijke reden is dat de kanunniken zich wilden onttrekken aan de bisschoppelijke jurisdictie. Na een strijd van tien jaar werd in 1286 uiteindelijk bepaald dat Bethlehem niet langer deel uitmaakte van de Duitse Orde, maar weer een klooster van reguliere kanunniken van Sint Augustinus zou worden. De Duitse Orde werd door Klooster Bethlehem gecompenseerd met de Sint-Maartenskerk in Doesburg.

Beschrijving en analyse

De exacte verschijningsvorm en locatie van het Doesburgse Klooster Bethlehem zijn niet bekend. Het kloostercomplex lag in ieder geval ten oosten van de Kloosterlaan en ten noorden van de Kerkstraat op een terrein dat gemarkeerd wordt door de omgrenzing van een sloot. Een langgerekte hoogte is misschien de plaats geweest waar het klooster heeft gestaan. Op het terrein hebben geen opgravingen plaatsgevonden, die hier uitsluitsel over geven.

Hummelo, Hervormde Kerk Dorpsstraat 22, 6999 AD Hummelo RM 22807

Inleiding

De huidige Hervormde kerk van Hummelo vervangt sinds 1838 de middeleeuwse parochiekerk.

De middeleeuwse kerk van Hummelo in 1743 , ets van H. Spilman naar Jan de Beijer, (Coll. Gelders Archief).

Geschiedenis

Tot 1329 was de Duitse Orde eigenaar van de kerk van Hummelo; in dat jaar ruilde zij dit eigenaarschap met de kerk van Drempt. Hoelang de Duitse Orde deze kerk al in haar bezit had gehad, is niet bekend.

Beschrijving en analyse

De huidige neogotische kerk is een eenvoudige, bakstenen zaalkerk met half ingebouwd torentje, waarvan de eerste steen in 1838 werd gelegd. De middeleeuwse voorganger bestond, getuige een tekening van Jan de Beijer uit 1743, uit een eenbeukig schip met transept, veelzijdig gesloten koor en een westtoren. Gezien de detaillering was het gebouw opgetrokken in laatgotische stijl. De in 1838 afgebroken kerk dateert niet uit de tijd dat de Duitse Orde er een rol speelde.

Voormalige commanderij van Ophemert

Locatie onbekend, omgeving Kapelstraat, Ophemert, gem. West Betuwe

Inleiding

De commanderij van Ophemert moet gestaan hebben in het gelijknamige dorp dat gelegen is op een brede stroomrug van de Waal. Waarschijnlijk moeten we de locatie zoeken aan de zuidzijde van de huidige Kapelstraat, in de buurt van landhuis Kappelhof dat pas in het midden van de negentiende eeuw werd gesticht. De tot het complex behorende kapel zal de naamgever zijn geweest van deze Kappelhof en de Kapelstraat, een haaks op de dijk staande dreef.

Geschiedenis

Ophemert kende twee parochiekerken: de Sint Maarten- en de Sint Lambertuskerk. De eerste was van oorsprong bezit van de bisschop van Utrecht, de tweede van de bisschop van Luik. Beide worden al in de elfde eeuw genoemd en komen later in handen van de Paulusabdij in Utrecht. De boerderij Abtdij herinnert nog aan dit bezit.

De Sint Maartenskerk was eigendom van de Utrechtse bisschop Ansfried en hij schonk deze aan de Paulusabdij. De verdwenen Sint Lambertuskerk lag ten zuiden van de Sint Maartenskerk. De historica Johanna Maris veronderstelde dat de Maartenskerk de zielzorg van het noordelijke deel van Ophemert verzorgde en de Lambertuskerk het zuidelijke deel van het dorpsgebied. Bewijs hiervoor ontbreekt. Een dergelijke situatie van twee relatief dicht bij elkaar gelegen dorpskerken kende men ook in Amerongen.

De Maartenskerk is na de reformatie verdwenen. In 1983 vond men de fundering van de kerk terug op een terrein aan de binnenzijde van de Waakbandijk, ten zuiden van de huidige hervormde kerk. Aanvankelijk werd aangenomen dat de Lambertuskerk werd bediend door de Duitse Orde. Johanna Maris heeft dit tegengesproken, aangezien er sprake is van een kapel van de Duitse Orde.

Het is niet bekend of de Duitse Orde een rol heeft gespeeld bij de bediening van een of beide dorpskerken. In 1256 droeg de proost van het kapittel van de Walborg in Tiel bezittingen in (Op)Hemert over aan de Duitse Orde. Aangenomen wordt dat de commanderij kort daarna werd gesticht.¹ In 1275 schonk de edelman Willem van Egmond een derde deel van zijn bezittingen in Hemert aan de Duitse Orde.

Van de commanderij wordt pas voor het eerst melding gemaakt in 1325 wanneer Dirk van de Are, dienstman van de landcommandeur te Utrecht, zijn bezittingen vermaakt aan de Duitse orde, waaronder land in Ophemert bij het Duitse Huis aldaar. In 1328 werd de commanderij verplaatst naar Tiel, en wel naar een terrein van de Sint Walburgiskerk in het westelijke deel van de stad. De reden van de verhuizing is niet bekend, maar zou kunnen samenhangen met de concurrentie van de beide andere kerken in Ophemert en zowel te maken hebben gehad met het beschikbaar komen van de Sint Walburgiskerk in Tiel en

¹ Aangezien de Duitse Orde steeds bezittingen had in Ophemert, mogen we ervan uitgaan dat in 1328 met 'Hemert' het dorp Ophemert is bedoeld, en niet het aan de Maas gelegen Nederhemert.

de behoefte van de commandeur om over een eigen kerk van statuur te beschikken. Ook de veiligheid die de ommuurde stad bood kan een rol hebben gespeeld. Vergelijkbare ontwikkelingen zien we in Middelburg en Maasland. Bijzonder is dat de Duitse Orde nog in 1832, en zelfs tot in de twintigste eeuw, een omvangrijk landerijenbezit in Ophemert had.

Beschrijving en analyse

De gedaante en de exacte plaats van de commanderij zijn weliswaar onbekend, maar we kunnen aan de hand van archiefonderzoek van het goederenbezit wel de meest waarschijnlijke locatie aanwijzen. Naast een fors aantal percelen bouwland in het zuidoosten van het dorp Ophemert, bezat de Duitse Orde ook percelen nabij de plaats waar de Kapelstraat de Waalbandijk kruist. De Kapelstraat zette zich hier buitendijks voort en liep vermoedelijk naar het veer. Interessant in dit kader is dat de Duitse Orde in de zestiende eeuw in het bezit was van een veerstoep aan de Waal.

Veel later, in 1723, is bij de plaatsbepaling van een huisje aangegeven dat het ‘tussen de Capelstoep en den boomgaard van de Commanderye genaamt den Capelhoff’ stond.

De naam ‘Capelhoff’ leeft nog voort in die van het negentiende-eeuwse landhuis Kapelhof aan de voet van de Waalbandijk. Het is mogelijk dat deze refereert aan de kapel van de commanderij. Ter hoogte van deze villa bezat de ‘Kommanderije van Tiel’ in 1832 buitendijks nog een fors perceel weiland ten noorden van een weg die naar een veer over de Waal voerde. Waar de kapel en de commanderij precies hebben gestaan, is uit deze gegevens niet op te maken, maar een ligging nabij de plaats waar de Kapelstraat de Waalbandijk passeert, is aannemelijk. Bij graafwerkzaamheden voor het verzwaren van de dijk zijn geen funderingen van gebouwen aangetroffen die men aan de commanderij zou kunnen koppelen, zoals bij de Lambertuskerk.

Mogelijk is de commanderij niet lang na 1328 verdwenen. Opmerkelijk is dat de Ridderlijke Duitse Orde op dat moment nog steeds bezittingen in Ophemert had. Met een reconstructie van het vroegere grondbezit zou wellicht de plaats van de commanderij en kapel te achterhalen zijn.

Sint Maartenskerk, Tiel

Kerkplein 4, 4001 MX Tiel

RM 35568

Inleiding

De Grote of Sint Maartenskerk van Tiel bevindt zich aan de zuidzijde van het centrum van de stad. De Duitse Orde had tot 1648 het collatierecht van deze kerk en heeft mogelijk een rol van betekenis gespeeld bij de bouw ervan.

Geschiedenis

In 1328 deed het Sint Walburgiskapittel de Sint Walburgiskerk in Tiel over aan de landcommandeur van de Duitse Orde. De orde verwierf hierbij ook het patronaatsrecht

van de Sint Maartenskerk. Na de reformatie bleef de commanderij van de Duitse Orde aanvankelijk bestaan, met als tegenprestatie dat de Duitse Orde zou bijdragen aan de predikantsplaats van zowel de Walburgiskerk als de Sint Maartenskerk. Deze kosten vond de Duitse Orde in de loop van de zeventiende eeuw te hoog worden, zodat ze in 1648 afstand deed van de collatierechten en geen invloed meer had op de predikantskeuze.

Zicht op Sint Maartenskerk vanuit Zuidoosten
(Foto RCE D-02260).

Beschrijving en analyse

De Maartenskerk van Tiel is een vierbeukig kerkgebouw, waarvan het koor is verdwenen en de toren in de loop van de tijd is ingebouwd. Het werd in 1420 gebouwd als een driebeukige pseudo-basicaal kerk. In de tweede helft van de vijftiende eeuw voegde men aan het zuiden een zijbeuk toe, waardoor de kerk haar huidige opzet kreeg. In 1550 werd in het westelijke deel van deze nieuwe zuidbeuk de librerie toegevoegd. Rond 1558 werd begonnen met de bouw van een nieuw transept en een koor, dat niet werd voltooid. Het feit dat bij gereformeerden geen behoefte bestaat aan een koor, zal hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld.

In 1731 werden het onvoltooide koor en het transept gesloopt. De rond 1560 gerealiseerde sacristie met verdieping en traptoren (Kerkplein 2) bleef als een zelfstandig gebouw behouden. Het is aan te nemen dat de commanderij van de Duitse Orde een belangrijke rol heeft gespeeld bij de bouw van het schip rond 1420, de zuidbeuk, het verdwenen zestiende-eeuwse koor en transept, en de nog bestaande sacristie.

Voormalige commanderie van Tiel

Aan het Walburgiskerkhof, Sint Walburg z.nr., Tiel

Inleiding

Tussen 1328 en 1677 bezat de Duitse Orde een commanderie in de stad Tiel, die de naam ‘Marienschoot’ droeg. Dit gebouwencomplex lag in het westelijke deel van de binnenstad, en wel grenzend aan de westzijde en noordzijde aan de stadsgracht. In de zeventiende eeuw verkeerde het complex in bouwvallige staat, en na het Rampjaar 1672 ging de Duitse Orde over tot sloop van de kerk.

Geschiedenis

Op 31 mei 1328 kocht de Duitse Orde van het Sint Walburgiskapittel in Arnhem de bezittingen van het kapittel in Tiel en die in de nabijgelegen dorpen Zanddijk en Drumpt, alsmede de bijbehorende geestelijke en wereldlijke rechten. Het kapittel was in 1315 vertrokken en de gebouwen – en mogelijk ook de kerk – stonden leeg. Op het moment van aankoop (1328) was de commanderie van de Duitse Orde nog gevestigd in het ten zuiden van Tiel gelegen dorp Ophemert (zie aldaar).

Het is uit de bronnen niet duidelijk waarom de Duitse Orde naar de stad Tiel werd verplaatst. Was dat veiliger, was het aanbod van het kapittel aantrekkelijk of kon de commanderie haar taken, zoals de zielzorg, beter in Tiel dan in Ophemert uitvoeren? De Duitse Orde bediende in Tiel namelijk niet alleen de Sint Walburgiskerk, maar ook de Sint Maartenskerk. Na de reformatie verloor de Duitse Orde haar taken in de zielzorg.

Beschrijving en analyse

Het terrein waarop de commanderie van Tiel zich bevond, wordt aan de noordzijde begrensd door de stadsgracht, aan de oostzijde door Kalverbos en Binnenmolenstraat, aan de zuidzijde door het Sint Walburgkerkpad en aan de westzijde door de Sint Walburg Binnensingel. In 1838 werd het terrein opgedeeld door de aanleg van de huidige Sint Walburgstraat, waarvan het oudste gedeelte de belangrijkste toegangsweg tot het complex van de Duitse Orde vormde. Het noordelijke deel van het terrein kreeg een functie als stadspark en wordt het Kalverbos genoemd. Het zuidelijke deel ervan werd verkaveld en is nu vrijwel geheel bebouwd.

Voor zover bekend zijn er op het ogenblik geen gebouwen in Tiel meer aanwezig die toebehoren aan de Duitse Orde. De gebouwen die zij er had, waaronder een commandeurshuis, een stal en een brouwerij, zijn waarschijnlijk tegelijk met de middeleeuwse Walburgiskerk in de zeventiende eeuw gesloopt. Op de kadastrale minuut uit 1824 wordt op het terrein van de Duitse Orde geen bebouwing meer aangegeven.

De Walburgiskerk is voor het eerst te zien op de stadsplattegrond van Jacobus van Deventer uit ca. 1557 en lag op het terrein van het huidige park, met de zuidgevel aan de Sint Walburgstraat. Andere gebouwen van de commanderie heeft Van Deventer niet aangegeven. Rond de hierna beschreven Walburgiskerk stonden een eeuw later, getuige de stadsplattegrond van Joan Blaeu uit 1649, nog verschillende ‘specifieke’ panden, die afweken van de doorsnee-stedelijke bebouwing en waarvan niet duidelijk is of ze tot het complex

van de Duitse Orde hebben behoord. De gebouwen stonden aan de voet van de aarden stadswal en stonden toentertijd rond een rechthoekig, met bomen omgeven pleinvormige ruimte. Ten noorden van de Walburgiskerk lag een L-vormig gebouwvolume met zadeldaken; ten westen ervan stonden in de zeventiende eeuw twee forse gebouwen, die mogelijk enkele van de in 1315 aanwezige kapittelhuizen kunnen zijn geweest.

Ten zuiden van het plein is op de kaart van Blaeu een reeks woonhuizen aangeduid waarvan de kappen oost-west gericht zijn. Op de zuidwesthoek lag een ogenschijnlijk agrarisch complex, waarvan niet duidelijk is of dit bij de commanderij van de RDO behoorde. Hoewel de kaart de indruk geeft dat het complex nog in goede staat verkeerde, tonen de archiefgegevens aan dat de commanderij en ook de kerk in de zeventiende eeuw vervallen waren. De Walburgiskerk werd in 1676 gesloopt en de bouwmaterialen werden verkocht. Of dat ook geldt voor de andere gebouwen van de commanderij, is niet bekend. In ieder geval was de commanderijbebouwing in 1832 geheel verdwenen.

Voormalige Sint Walburgiskerk, Tiel Walburgiskerkhof, Sint Walburg z.nr., Tiel

Inleiding

Het centrum van het complex van de commanderij van de Duitse Orde in Tiel werd zowel visueel als functioneel bepaald door de Sint Walburgiskerk, die in 1315 door het Sint Walburgiskapittel werd verlaten en, tezamen met andere gebouwen, in 1328 werd overgedragen aan de Ridderlijke Duitse Orde. Het kerkgebouw raakte na de reformatie in verval en werd in 1676 gesloopt. Hij stond in het huidige stadsparkje Kalverbos.

Sint Walburgiskerk en omgeving, Rond het kerkhof ten zuiden van de kerk. Kerk bebouwing die deel kan hebben uitgemaakt van de Commanderij van Tiel. Detail uit stadsplattegrond van Johan Blaeu in 1649. (Herkomst : Gelders archief).

Geschiedenis

De Walburgiskerk was een van de twee oude parochiekerken van Tiel en stond direct ten noorden van de landsheerlijke burcht. Er was een kapittel aan verbonden dat in 1315 naar Arnhem vertrok en aldaar de huidige Sint Walburgkerk bouwde. In 1328 kocht de Duitse Orde de vroegere kapittelkerk van Sint Walburgis in Tiel om er haar commanderij – die zich tot dan toe te Ophemert bevond – te vestigen. De kerk werd na de reformatie niet meer gebruikt en raakte steeds verder in verval. Vanwege haar bouwvalligheid werd zij in 1676 gesloopt door de Duitse Orde en de bouwmaterialen die nog in goede staat verkeerden, werden verkocht. Het terrein bleef onbebouwd en maakt nu deel uit van het stadsparkje Kalverbos.

Beschrijving en analyse

De voormalige Tielse Walburgiskerk had in de zestiende eeuw omstreeks 1500 geen toren maar slechts een dakruiter, getuige de oudste afbeelding ervan op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560. Ook op de stadsplattegrond van Blaeu uit het midden van de zeventiende eeuw had de kerk geen toren, maar slechts een dakruiter. Op deze laatste plattegrond zien we een eenbeukige kruiskerk met rechtgesloten koor. Volgens het doctoraal onderzoek van L. van de Broek uit 1990 had de kerk oorspronkelijk een recht gesloten koor en een forse vierkante westtoren, naar Luiks model. Waarop deze aanname berust, is niet bekend; het is in ieder geval niet in overeenstemming met de stadsplattegrond van Blaeu. Het kerkgebouw, dat in 1676 zou verdwijnen, lag aan de zuidoostzijde van het parkje Kalverbos. De fundamenten van de kerk zijn waarschijnlijk nog in de bodem aanwezig.

Tiel-Drumpt, Voormalige kerk

Burg. Meslaan en Elsenlaan z.nr., Drumpt, gem. Tiel

Inleiding

De voormalige middeleeuwse kerk van het dorpje Drumpt was gelegen op een terrein tussen de huidige burgermeester Meslaan en de Elselaan. Het dorp is sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw een deel van de stad Tiel. De huidige protestantse kerk werd gebouwd in 1860 op een stuk bouwland aan de noordzijde van de Burgermeester Meslaan. Deze kerk vervangt een oudere dorpskerk aan de laan op de plaats van de huidige begraafplaats en de westelijk daarvan gelegen apotheek. De kerk werd bediend door de commanderij van de Duitse Orde van het nabijgelegen Tiel.

Geschiedenis

In het jaar 1200 droeg de abt van de abdij van Echternach de parochiekerk van Drumpt over aan de kerk van Tiel. Waarschijnlijk betrof het hier de Walburgiskerk, die aan het eind van de jaren 1320 in handen kwam van de Duitse Orde. De kerk van Drumpt werd bediend door een priesterbroeder van de commanderij van Tiel. De bediening zal zijn beëindigd toen de kerk werd onttrokken aan de Rooms-Katholieke eredienst.

De voormalige parochiekerk van Drumpt in 1830, (Herkomst RCE Beeldbank, Kadastrale minuut gemeente Drumpt B1).

Beschrijving en analyse

Het dorp Drumpt bestond uit een lintbebouwing haaks op het riviertje de Linge. De oorspronkelijke kerk werd in 1860 afgebroken nadat de bouw van het huidige kerkgebouw aan de Burgermeester Meslaan voltooid was. Getuige de kadastrale minuut uit 1832 was de voorganger hiervan een ondiep, eenbeukig gebouw met een driezijdig gesloten koor. Na de sloop van de oude kerk bleef het bijbehorende kerkhof als begraafplaats functioneren.

PROVINCIE UTRECHT

Maarssen, Hervormde Kerk
Kerkweg 19, 3603 CL Maarssen
RM 26381/26382

Inleiding

De kerk van Maarssen kwam in 1524 in handen van de Balije Utrecht. In het erop volgende jaar kwam ook het nabijgelegen Huis ter Meer in het bezit van de Duitse Orde.

Maarsen, Hervormde kerk gezien vanuit het noordoosten. (Herkomst RCE Beeldbank).

Geschiedenis

De nederzetting Maarssen, die in de late achttiende eeuw al wordt genoemd, ontwikkelde zich aanvankelijk bij de kerk op de westelijke oeverwal van de Vecht. Pas omstreeks 1600 zou de bewoning zich concentreren langs de rechteroever en ontstond de in de twintigste eeuw nog aanwezige situatie waarbij de kerk wat afzijdig ligt van het dorp. De bisschop heeft de rechtsmacht van Maarssen relatief lang behouden. De kerk van Maarssen, gewijd aan Sint Pancratius, stond onder het gezag van de aartsdiaken van Utrecht. Volgens Van der Aa (1846) zou de kerk in 1528 geheel zijn herbouwd. De eerste steen met het jaartal 1519 wijst op een iets eerder begin. De kerk is sinds de reformatie een protestantse kerk. Wanneer de Duitse Orde afstand heeft gedaan van haar rechten op de kerk is niet duidelijk. Of dit misschien al gebeurde bij de verkoop van Huis Ter Meer in 1546 moet worden onderzocht.

Beschrijving en analyse

De hervormde kerk van Maarssen ligt op de linkeroever van de Vecht in de nabijheid van het latere kasteel Huis Ter Meer. Gezien de aanwezigheid van een tufstenen romaanse

toren gaat de kerk in ieder geval terug tot de twaalfde eeuw. Getuige een eerste steen uit 1519 heeft men in dat jaar het middeleeuwse, waarschijnlijk nog romaanse schip en koor vervangen door het huidige laatgotische schip, transept en koor.

De bouw van de kerk zal in 1524, toen zij eigendom werd van de Balije Utrecht, zeker nog niet voltooid zijn geweest. Aangenomen mag worden dat de Duitse Orde een rol heeft gespeeld bij de voltooiing en inrichting van dit godshuis. Helaas is van de zestiende-eeuwse inrichting niets overgebleven.

De huidige hervormde pastorie aan de Kerkweg 21 dateert uit 1867 en vervangt een oudere pastorie op dezelfde plaats waarvan we geen details kennen. Bij de restauratie van kerk in de jaren 1967-1970 is alleen het exterieur gerestaureerd en heeft er geen archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Er kunnen nog fundamenten van de voorgangers van schip en koor aanwezig zijn.

Literatuur

- Aa, A.J. van der , *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, deel M, Gorinchem 1846,
- Bous, e.a., M., *Maarssen, Geschiedenis en architectuur (Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht)*, Zeist 2007
- Schimmel, M.A., ‘Nederlands Hervormde kerk te Maarssen’, in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1970, 9-34

Maarssen, voormalig Huis Ter Meer Parkweg z. nr. , Maarssen

Inleiding

Het kasteel Huis Ter Meer, ook ‘Huis te Maerssen’ of ‘Zuylenburg’ genoemd, was gelegen in het huidige dorp Maarssen en wel op de westoever van de rivier, niet ver van de middeleeuwse dorpskerk. Het kasteel kwam in 1525 in handen van de Duitse Orde, die het gebruikte als een soort buitenverblijf voor de landcommandeur, die normaliter op het Duitse Huis binnen de stad Utrecht resideerde.

Geschiedenis

Het kasteel was een leen van de bisschop van Utrecht. Het werd voor het eerst genoemd in 1394 toen Frederik van der Meer werd beleend met Huis te Maerssen. Naar de familie Van der Meer kreeg het kasteel de naam ‘Huis Ter Meer’. In 1457 werd Jacob van Amerongen door de Utrechtse bisschop beleend met dit gebouw, dat op dat moment werd omschreven als ‘twee margen lands mitter husinghe, die dair op staen, gelegen tot Meerssen by der kerken’. Of er met de ‘husinghe’ een adellijk of versterkt huis werd bedoeld, is niet eenduidig, maar wel zeer waarschijnlijk.

In september 1525 droeg de voogd van de erfdochter van Amerongen het huis op aan Steven van Zuylen van Zuylen waarbij het werd omschreven als ‘Drei morgn lants mitten

huysingen, die daerop staen ende van nuu voertaen Zuylenborch heten sullen'. Steven van Zuylen is waarschijnlijk de bouwer van het zestiende-eeuwse kasteel. Steven noemde het Huis Ter Maarssen vanaf dat moment 'Zuylenburg'. Steven werd volgens de zestiende-eeuwse geschiedschrijver Lambertus Hortensius in 1527 doodgeschoten door soldaten van de hertog van Gelre. Hij werd in de kapel van de zijn Duitse Huis in Utrecht begraven. tevens opvolger als landcommandeur Van Amstel van Mijnden, heeft ook gebruikgemaakt van Huis Ter Meer, Hij overleed er op 9 december 1536 en werd evenals Van Zuylen begraven in de kerk van Duitse Orde in Utrecht. Twee jaar later werd Ter Meer als riddershofstad erkend. Of de in 1538 aangetreden landcommandeur Albert van Egmond er ook nog veel verbleven heeft, is niet zeker. Hij zou het huis in 1546 hebben opdragen aan de landsheer Karel V, waarna het in leen werd gegeven aan een particulier, Anthonius van Merthen van Essenstein. Waarom in 1546 van de hand werd gedaan, is niet duidelijk.

Het Huis Ter Meer of Zuylenburg in Maarssen. Tekening van Herman Saftleven (Coll. Rijksmuseum).

Beschrijving en analyse

Het kasteel lag in een bocht van de Vecht. Een uit omstreeks 1610 daterende kaart in het Nationaal Archief laat zien dat het complex bestond uit een voor- en hoofdburcht, waarbij de laatste met de rug naar de Vecht was gewend.

Het complex werd in 1672 verwoest door de Franse bezetter. Aan de hand van zeventiende-eeuwse schilderijen en tekeningen kunnen we ons er echter toch een beeld van vormen. Het ging om een vierkant kasteel met een binnenplaats. Linksvoor was een forse uitspringende, rechthoekige toren, rechtsvoor een vierkante toren waarvan het bovenste deel overging in een achthoekige vorm. Vanuit de torens kon de eenvoudige toegangspoort worden verdedigd. Aan de linker- en de achterzijde bevond zich een eenlaagse woonbebouwing met zadeldaken die aan de rechterzijde eindigde tegen een trapgevel. Pas in 1710 verrees op de plaats van de voorburcht een monumentaal buitenhuis dat in 1903 werd gesloopt.

Het buitenhuis vormde het middelpunt van een groot geometrisch park dat in het begin van negentiende eeuw werd ‘verlandschappelijkt’. Het park werd in 1904 verkaveld voor de aanleg van een villapark, dat later met veel eenvoudiger woningen dan aanvankelijk de bedoeling was, werd ingevuld.

Literatuur

- Bous e.a. *Maarssen, Geschiedenis en architectuur (Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht)*, Zeist 2007
- Koen, D., Ter Meer, in: B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, 306-309
- Maris, A.J., *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak, Deel I: De Nederstichtse leenprotocollen (1384-1581)*, 's-Gravenhage 1956, i.h.b. 218-219
- Monde, N. van de, ‘Landcommandeurs Ridderlijke Duitse Orde: Landcommandeurs der Utrechtsche balie, 1260-1620’, *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, 7 (1841), 73-81

Voormalige commanderij van Rhenen Herenstraat, Rhenen

Inleiding

De commanderij van Rhenen lag in het westen van dit stadje, ten zuidoosten van de Westpoort. Deze ressorteerde onder de Balije Utrecht – tot 1636 toen de gebouwen werden verkocht aan Elisabeth van de Palts. Zij voegde de gebouwen toe aan de bijgebouwen van het in 1630 gebouwde paleis.

Gezicht op een deel van Rhenen met in het midden het paleis van de Winterkoning en rechts een tol paardenstal verbouwd deel van de commanderij. Ets Hendrik Spilman naar tekening Jan de Beijer (Herkomst HUA).

Geschiedenis

De Rhenense commanderij is gesticht vóór het jaar 1277. Veertien jaar eerder schonken de kinderloze Hugo van Rhenen en zijn vrouw hun bezittingen in de omgeving van Rhenen aan de Ridderlijke Duitse Orde te Utrecht. Een tweede belangrijke schenking was die van Otto van Bentheim die, behalve aanspraak op Bentheim, eveneens bezittingen had in Rhenen, waaronder het patronaatsrecht van de Rhenense kerk. In 1272 schonk hij dat recht aan de Duitse Orde te Utrecht en vervolgens trad hij in de orde in.

De pastoor van de kerk werd tot ver in de zestiende eeuw benoemd door de Ridderlijke Duitse Orde. In 1328 woonden er in elk geval priesterbroeders in een huis van de orde binnen Rhenen: in dat jaar werd namelijk verklaard dat deze broeders met hun familieleden gevrijwaard waren van het betalen van gruit. Aanvankelijk waren er in Rheden slechts twee priesterbroeders, die zich bezighielden met de zielzorg aldaar, geen ridderbroeders. In 1411 kwam er nog een derde bij en in 1415 een vierde. Of deze verdubbeling van het aantal broeders ook gevolgen had voor de omvang van het Huis in Rhenen, kunnen we niet met zekerheid vaststellen, maar het is mogelijk dat die werd vergroot.

Het feit dat er in Rhenen alleen priesterbroeders zaten en geen ridderbroeder, zoals elders, zal invloed hebben gehad op de verschijningsvorm van de commanderij. Na de reformatie in 1580 verloren de priesterbroeders hun functie, maar de Duitse Orde mocht haar bezittingen en commanderij in Rhenen behouden. Bijna nog een halve eeuw lang hield de Duitse Orde het Huis in beheer. Toen, in 1636, werd het gebouw en erf verkocht aan Elisabeth, weduwe van Frederik van de Palts, de ‘Winterkoning’. Frederik had in 1629 het naastgelegen Cuneraklooster verworven. Dit klooster werd door zijn weduwe gesloopt, met uitzondering van de kelder die werd opgenomen in haar nieuwe paleis.

Beschrijving en analyse

Het gebouw lag aan de westzijde van de binnenstad, ten westen van de Cunerakerk, in de nabijheid van het eveneens verdwenen Sint Agnietenconvent. De gebouwen van de commanderij zullen eenvoudig zijn geweest; ze zijn zelfs niet weergegeven op Jacobus van Deventers stadsplattegrond van Rhenen, in tegenstelling tot het ernaast gelegen Agnietenklooster. Een beeld van de indeling van het commanderijhuis krijgen we aan de hand van een boedelbeschrijving uit 1595. Het gebouw bezat een vertrek voor de priesters en een afzonderlijke kamer voor de landcommandeur. Dit laatste vertrek zal een rijkere afwerking hebben gehad. Er wordt onder meer een ‘stove’ vermeld. De commanderij werd in 1636 verworven door de weduwe en erfgenamen van de gevluchte Fredrik van der Palts. Die bleef nog even bestaan, maar het gebouw werd deels gesloopt.

Met de aankoop van het Duitse Huis en het bijbehorende perceel, zeven jaar later, kon het bestaande terrein van het paleis worden uitgebreid. Hoe groot dit precies was, kan niet meer worden vastgesteld. Op een tekening ervan door Cornelis Pronk uit 1729 is aan de noordwestzijde een poortgebouw met lage verdieping en een dwars zadeldak weergegeven. Dit zadeldak heeft aan de noordzijde een tuitgevel en aan de zuidzijde een trapgevel. Een exacte datering van het gebouw is niet te geven, maar een datering in de eerste helft van de zeventiende eeuw is mogelijk. Als het gebouw, dat in 1729 deel uitmaakte van het paleis-complex, ooit heeft behoord bij het Duitse Huis, dan was dit waarschijnlijk een poort of stal, en zeker niet het eigenlijke paleis. Na de verwoesting van Rhenen bij de Duitse inval

in 1940, is in de Tweede Wereldoorlog archeologisch en bouwhistorisch onderzoek gedaan, maar of dit ook het terrein van Duitsche Huis betrof, is niet bekend.

Literatuur

- Iterson, W. van, *De Stad Rhenen, De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek*, Assen 1960
- Stapel, A., ‘De ridders van de Duitse Orde in Rhenen. Hun rol in de kerk, het grondbezit en het gruitrecht’, in: L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, 58-67

Rhenen, Herv. Cunerakerk Rhenen **Markt 1, 3911 LJ Rhenen** **RM 32453-54**

Inleiding

In de binnenstad van Rhenen staat de Hervormde Cunerakerk, een forse, laatgotische kerk die van oorsprong, voor de reformatie, fungeerde als parochie- en bedevaartkerk. De kerk was gewijd aan Sint Cunera en kwam grotendeels tot stand in de vijftiende eeuw. Zij werd bediend door de Duitse Orde.

Cunerakerk gezien vanaf het zuidwesten. (foto RCE nr. 403.017 A.J. van de Wal 1999).

Geschiedenis

De graven van Bentheim hadden in de dertiende eeuw het patronaatsrecht van de kerk in Rhenen. In 1272 schonk Otto van Bentheim dat recht aan de Duitse Orde te Utrecht en bovendien trad hijzelf in de orde. Over de bouw van de parochiekerk zijn geen schriftelijke

bronnen bewaard gebleven van vóór het midden van de vijftiende eeuw. De commandeur was tegelijkertijd pastoor. In 1451 werd een aflat verstrekt ten behoeve van de bouw van de kerk; deze zal betrekking hebben gehad op het schip. De grote afmetingen van de kerk moeten worden gerelateerd aan de omvangrijke Sint Cunera-bedevaart, die vanaf de late veertiende eeuw veel pelgrims naar Rhenen bracht. Met de bouw van de toren werd waarschijnlijk begonnen in 1492, en die was pas voltooid in 1531.

De pastoor van de kerk was tot ver in de zestiende eeuw een priesterbroeder van de Duitse Orde en was als zodanig verantwoordelijk voor de zielzorg van het stadje. De in 1579-80 ingevoerde reformatie maakte hier een eind aan, en ook de Cunerabedevoarten waren toen voorbij.

Midden zestiende-eeuws renaissance-oxaal in de Cunerakerk (Herkomst: foto RCE nr. 32453 IJ. Heins 1994).

Beschrijving en analyse

Ondanks de ingrijpende restauratie na een brand van de toren in 1897 en de oorlogsschade uit 1940 is de bouwgeschiedenis van de Cunerakerk redelijk te volgen. Het betreft een laatgotische, overwelfde hallenkerk met transept en eenbeukig koor. Aan de westzijde bevindt zich een forse toren van drie geledingen, waarvan de bovenste is uitgevoerd als een lantaarn. Het oudste deel van de kerk is het koor met de noordelijke zijkapel; die kwamen rond 1390 tot stand. Vervolgens werd de bouw van het transept, die in de eerste decennia van de vijftiende eeuw werd voltooid, ter hand genomen, waarna de noord- en zuidbeuken van het schip in de tweede helft van de vijftiende eeuw tot stand kwamen. Men begon met het bouwen van de toren in 1492, zoals een opschrift in de toren aangeeft. Pas in 1531 zou de bouw worden afgerond met een rijkversierde, laatgotische lantaarn. Het belangrijkste interieurelement is het doksaal. Dit kunstwerk van avendersteen in een vroege renaissance-stijl is waarschijnlijk vervaardigd in de jaren 1550.

Het is aan te nemen dat de Duitse Orde niet alleen een rol heeft gespeeld bij de nieuw-

bouw van de kerk en de toren, maar vermoedelijk ook bij de realisering van dit bijzondere doksaal. Van de door de Duitse Orde bediende kerken is, behalve van die in Rhenen, ook in de Bartholomeüskerk in Schoonhoven een renaissance-doksaal bewaard gebleven. Bij de reformatie in 1579-80 is het kerkinterieur van het Rhenense kerkgebouw zorgvuldig ontdaan van de elementen van de katholieke eredienst.

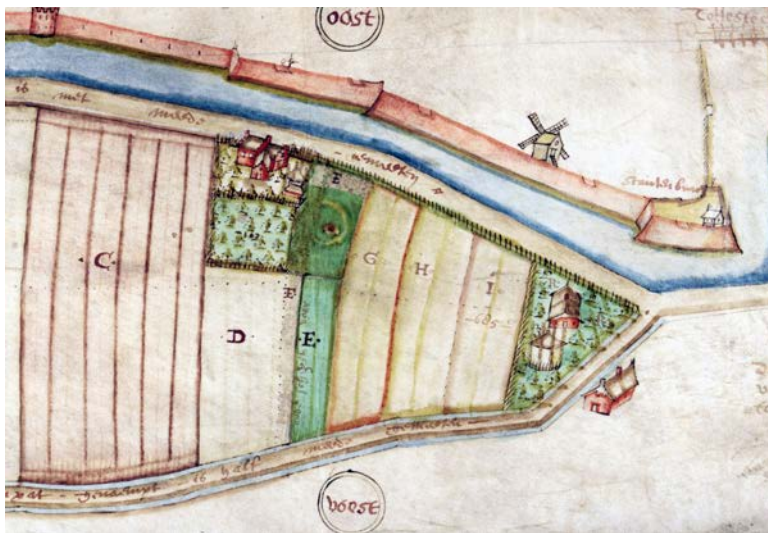
Literatuur

- Emmens, K., 'De oude Littekens van de Cunerakerk te Rhenen', in: L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, 110-119
- Iterson, W. van, *De Stad Rhenen, De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek*, Assen 1960
- Run, A. van, *Het doksaal van de Cunerakerk in Rhenen*, Utrecht 2019

Voormalige commanderij van de Duitse Orde I Catharijnesingel, Utrecht

Inleiding

Het Huis van de Duitse Orde van Utrecht was vanaf 1232 tot 1345 gevestigd ten zuidoosten van de middeleeuwse stad op een terrein dat omsloten wordt door de huidige straten Catharijnesingel, Justus van Effenstraat en Arthur van Schendelstraat.

Detail van de kaart van bezittingen van Duitse Orde Kaart buiten de stadsmuur van Utrecht, waarop tot in de veertiende eeuw de landcommanderij van de Duitse Orde heeft gestaan (Coll. RDO OA inv nr. 899.11).

Geschiedenis

Het huis werd in 1232 gebouwd op grond die een jaar eerder was geschonken door Sweder van Dingden jr. en zijn vrouw Beatrix van Loon. Zo'n 25 jaar later, in 1259, schonk bisschop Hendrik van Vianden het oude kerkhof van Sint Gertrudis buiten de muren aan de ridders van de orde, nadat de oude parochiekerk was afgebroken en weer binnen de stad

– op de tegenwoordige plek – was herbouwd. Dit oude kerkhof zou naast de bestaande commanderij hebben gelegen. In 1347 werd besloten de commanderij te verhuizen naar een terrein binnen de omwalling en wel op de plaats van het huidige Duitse Huis aan de Springweg. De reden van de verplaatsing had te maken met de belegering van de stad Utrecht door troepen van de graaf Willem van Holland, in 1345, waarbij de gebouwen van de Duitse Orde schade zullen hebben opgelopen. Om dit in de toekomst te voorkomen, werd gekozen voor een terrein binnen de stad.

Beschrijving en analyse

De exacte ligging van het in 1232 gebouwde Duitse Huis is niet bekend, maar het moet bestaan hebben binnen de grenzen van de twee boerderijen die de Duitse Orde hier tot 1811 had. Volgens Ad van Ooststroom lagen in 1536 twee boerenerven aan de westzijde van de Catharijnesingel, waarvan één direct aan de weg dat vier morgen besloeg en een ander op een aan de zuidzijde daarvan grenzend terrein.

Op een kaart van de Duitse Orde uit 1599 heeft de landmeter twee boerderijen met de bijbehorende grond ingetekend. Het terrein grensde aan de westzijde aan het Lijnpad en aan de linkerzijde aan de Catharijnesingel. De meest noordelijk gelegen boerderij had een T-vorm, was opgetrokken uit baksteen en bestond uit meerdere bouwvolumes. Direct ten zuiden daarvan lag – iets van de singel verwijderd – een rond, omweld terrein met in het midden een onregelmatig cirkelvormig stuk grond, met daarop een vierkant gebouwtje, waarvan de functie onduidelijk is. Het zou het oude kerkhof van Sint Gertrudis kunnen zijn. In de loop van de negentiende eeuw zouden hier het Academisch Ziekenhuis en andere gebouwen verrijzen. Tijdens archeologische opgravingen die werden uitgevoerd in verband met de herbestemming van het terrein, waar universiteitsgebouwen zouden worden gebouwd, zijn geen archeologische vondsten aangetroffen die iets met het Duitse Huis te maken hadden.

Literatuur

- Ooststroom, A. van, en J.A. van Winter, ‘Utrecht met HisGis. Een onderzoek naar bezitsverhoudingen in het Nedersticht van Utrecht in de Middeleeuwen’, in: J.M. van Winter, *Middeleeuwen in drievoud: Hun woonplaats, verwantschap en voeding*, Hilversum 2017, 67-102

Utrecht, Landcommanderij Duitse Orde II
Geertebolwerk 1, 3511 XA incl. Walsteeg 4, Springweg 21-23-25,
Utrecht
RM 36110

Inleiding

Het complex van de Duitse Orde is gesitueerd op een terrein tussen de Springweg en de voormalige stadsmuur van Utrecht. Van de gebouwen van de Ridderlijke Duitse Orde dateren de ziekenzaal (nu Grand Hotel Karel V) en de landcommandeurswoning

(nu de zetel van de RDO) nog uit de middeleeuwen. In het jaar 1808 verkocht de Duitse Orde het complex aan Lodewijk Napoleon, die het bestemde tot Militair Hospitaal. In 1993 kocht de orde, op grond van het eerste recht van terugkoop uit 1808, het noordoostelijke deel van het complex, waaronder de commandeurswoning.. Na restauratie werd hier in 1995 vervolgens de vergaderzaal, het kantoor en het archief van de orde ondergebracht.

Gezicht op de hospitaalzaal en deel van de commandeurswoning. Van het Duitse Huis te Utrecht, (herkomst HUA Beeldbank nr. 117287).

Geschiedenis

De Duitse Orde verplaatste in 1347 het balijehuis van een terrein buiten de stad aan de westelijke stadsgracht (de huidige Catherijnesingel) naar een terrein aan de stadsmuur en ontsloten door de Springweg. Of er al voor die tijd bebouwing aanwezig was, is niet bekend. Tot de vroegste gebouwen van het complex behoorde het nog bestaande hoofgebouw en het parallel daaraan gelegen kerkgebouw. In 1400 werd een apart verblijf voor de landcommandeur opgetrokken, dat rond 1475 fors werd uitgebreid met een kapittelzaal, waar de landcommandeur samenkwam met de commandeurs uit de commanderijen in een groot deel van ons land. In 1546 werd Karel V, bij de kapittelvergadering van het Gulden Vlies, ondergebracht in de landcommanderij.

Tijdens de reformatie heeft men getracht het bezit van de Duitse Orde in beslag te nemen. De toenmalige landcommandeur Jacob Taets van Amerongen trachtte tevergeefs de Ridderlijke Duitse Orde rooms-katholiek te laten blijven. Vervolgens werd de Balije Utrecht tussen 1615 en 1640 omgevormd tot een protestantse adelscorporatie. Vanuit het Duitse Huis werden de bezittingen van de verschillende commanderijen bestuurd.

Aangezien het complex van de Duitse Orde aan de Springweg in 1808 werd verkocht aan koning Lodewijk Napoleon, om herbestemd te worden tot militair ziekenhuis, kon de Duitse Orde na de Franse Tijd niet meer in haar oude bezit van het Springwegcomplex

worden hersteld. Zij vergaderde daarna tijdelijk in Den Haag. In 1815 werd besloten om als officiële zetel Utrecht aan te houden en op zoek te gaan naar een geschikte locatie in de Domstad. Deze werd in 1836 gevonden aan de Hofpoort, waar de orde tot 1995 vergaderd heeft. Rond 1993 kon het noordelijke deel van het complex worden gekocht van Domeinen. Het middeleeuwse commandeurshuis is na restauratie, na bijna twee eeuwen, weer betrokken. Het grootste deel van het complex kreeg een horecafunctie.

Beschrijving en analyse

Het Balijehuis van de Ridderlijke Duitse Orde is gelegen op een rechthoekig terrein in de stad Utrecht, omsloten door Springweg, Zilverstraat, Geertebolwerk en Walsteeg.

Het huidige RDO en het Grand Hotel Karel V zijn gevestigd in respectievelijk de commandeurswoning en het hoofdgebouw waarin, in de voormalige ziekenzaal aan de noordzijde, bouwsporen van de sacristie van de kerk te vinden zijn. Kort na 1347 begon men met de bouw van het oostwest-gerichte hoofdgebouw dat in het midden van het terrein werd geplaatst. Het tweelaagse pand heeft een forse kap die aan de oostzijde eindigde tegen een forse trapgevel. Op de verdieping bevond zich een doorgaande zaal met een houten tongewelf. Dit deel is grotendeels behouden gebleven en is in 1993 gerestaureerd, waarbij uitgebreid bouwhistorisch onderzoek werd verricht.

Ongeveer gelijktijdig met de hoofd vleugel werd tegen de noordmuur van het hoofdgebouw een eenbeukige conventskerk met veelhoekig koor aangebouwd, die rond 1360 was voltooid. In deze kerk werden de landcommandeurs begraven. Aan de hand van bouwsporen in de noordwand van het hoofdgebouw kan men een beeld van het gebouw krijgen.

Rond 1400 werd haaks op de oostelijke eindgevel een eenlaags, onderkelderd bouwvolume toegevoegd, dat bestemd was als woning van de landcommandeur. Dit bouwvolume had een laag onderhuis en een hoge *piano nobile*. Het gebouw kreeg een zadeldak tussen bakstenen trapgevels. Dit pand werd in 1475 in opdracht van de landcommandeur Johan van Drongelen ingrijpend gewijzigd en voorzien van een traptoren. Bovendien liet Van Drongelen, haaks erop, een fors bouwvolume toevoegen waarvan de oostmuur werd gesitueerd in de rooilijn van de Springweg. Dit deel kreeg een gewelfd onderhuis op straatniveau. Via een doorgang in deze vleugel werden het noordelijke en zuidelijke deel van het terrein met elkaar verbonden. De bel-etage van dit bouwdeel werd ingericht als kapittelzaal. Op het terrein verrezen nog meer gebouwen. Het complex was in 1546 geschikt om keizer Karel V te laten overnachten.

Ook in de zeventiende eeuw werden kleine veranderingen doorgevoerd. Een zeventiende-eeuwse toegangspoort tot het terrein is in de negentiende eeuw opgenomen in de tuin van het Rijksmuseum in Amsterdam.

Bij de orkaan die Utrecht in 1674 teisterde, stortte de conventskerk in. Deze werd niet hersteld, maar bleef aanvankelijk als ruïne liggen. Uiteindelijk werden de brokstukken in het begin van de achttiende eeuw opgeruimd. In 1808 vertrok de Duitse Orde en werd het complex ingericht als militair hospitaal. Voor deze functie werden niet alleen de bestaande gebouwen veranderd, maar verschenen er ook nieuwe gebouwen.

Utrecht, voormalig Hotel der Orde Hofpoort 2-4, 3512 LA Utrecht RM 36138

Inleiding

Het pand Hofpoort 2-4 lag aan een kleine binnenplaats, die vanaf de Nieuwegracht toegankelijk was via de zeventiende-eeuwse, in hardsteen uitgevoerde Hofpoort. Het pand aan de noordzijde van het nog bestaande deel van de Paulusabdij fungeerde van 1837 tot 1995 als Hotel der Orde, dus als zetel van de Ridderlijke Duitse Orde Balije Utrecht.

Gezicht op de voormalig Hotel der Orde met rechts voorgevel van het hoofdgebouw en links de voorgevel van de dienstwoning, 1991, (herkomst HUA nr. 116580).

Geschiedenis

Aangezien het veertiende-eeuwse complex van de Duitse Orde aan de Springweg in 1807 moest worden verkocht aan koning Lodewijk Napoleon, om uiteindelijk herbestemd te worden tot militair ziekenhuis, kon de Duitse Orde niet meer terugkeren naar haar oude bezit in het Springwegcomplex. In plaats daarvan vergaderde zij in Den Haag in het woonhuis van de toenmalige landcommandeur Volkier Rudolph baron Bentinck van Schoonheeten. Na diens dood in 1820 ging men op zoek naar een geschikte locatie in Utrecht. Die werd gevonden in het voormalige, in 1804-05 gebouwde kapittelhuis van Oud Munster, toen Domeinen dat in 1827 wilde laten veilen. Het huis was in 1811 bij de opheffing van de kapittels in het bezit gekomen van Domeinen en had sindsdien leeggestaan.

De vraagprijs werd in 1827 niet gehaald en daarom werd de verkoop uitgesteld. In 1829 werd het voormalige kapittelhuis verkocht aan een particulier. De Duitse Orde huurde

vervolgens tijdelijk enkele kamers in een pand verderop aan de Nieuwegracht als vergader- en archiefruimte. In 1836 kwam het kapittelhuis van Oud-Munster aan de Hofpoort wederom op de markt. De Duitse Orde besloot toen over te gaan tot aankoop van het pand, dat op 1 februari 1837 kon worden betrokken. Dit gebouw en een bodewoning konden worden ingericht als kapittelzaal en archiefruimte.

Het pand bleef functioneren als Hotel der Orde, tot de Duitse Orde in 1995 de vijftiende-eeuwse commandeurswoning als nieuwe zetel betrok. De orde deed vervolgens het Hotel der Orde aan de Hofpoort van de hand.

Beschrijving en analyse

Het kapittel van Oud-Munster liet dit pand in 1804-1805 bouwen op het terrein van het kort daarvoor gesloopte koor van de Paulusabdij en het oude kapittelhuis van Oud-Munster. Het nieuwe kapittelhuis had aan de zuidoostzijde een smalle L-vormige vleugel. Hoofdvolume en aanbouw kenden slechts één bouwlaag boven een half verzonken kelder en onder een afgeknot schilddak. De ingang met bordestrap bevindt zich in de oostgevel van het hoofdvolume en is links van het midden geplaatst. Het hoofdgebouw zelf is vier vensterassen diep.

Het interieur van het kapittelhuis kenmerkte zich door een doorlopende middengang en een grote vergaderzaal aan de noordzijde. Het door de Duitse Orde in 1836 verworven pand, gelegen aan een binnenterrein, was gebouwd als kapittelhuis met aangebouwde bodewoning. Rond 1867 werd het Hotel der Orde in opdracht van de Duitse Orde gemoderniseerd in eclectische stijl. Het oostelijke deel ervan was in gebruik als woning van de huisbewaarder.

Literatuur

- Bruin, R.E. de, *Bedreigd door Napoleon. De Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1753-1838*, Hilversum 2012
- Hundertmark, H., en K. van Vliet, *De Paulusabdij. Achter de muren van Utrechts oudste klooster*, Utrecht 2010

PROVINCIE NOORD-HOLLAND

De Duitse Orde had geen bezittingen in de provincie Noord-Holland.

PROVINCIE ZUID-HOLLAND

's-Gravenhage, Logement of Huis van de Orde Prinsessegracht 28-28a, 2514 AP 's-Gravenhage RM 17954

Inleiding

Nadat het Duitse Huis in 1808 onteigend was, besloot de RDO het voormalige ministerie van Justitie in Den Haag aan te kopen en het als Duitsch Huis in te richten. Dit werd het uit ca. 1730 daterende grachtenpand Prinsessegracht 28. De Duitse Orde was hier gevestigd van 1808 tot 1820.

De voorgevel van het pand Prinsessegracht 28 Den Haag in 1963 (Herkomst RCE beeldbank foto G.J. Dukker).

Geschiedenis

De Duitse Orde kon het Duitse Huis aan de Springweg in Utrecht in de achttiende eeuw nog steeds gebruiken, maar men zal wel steeds rekening hebben gehouden met een mogelijke onteigening. In 1806 werd Lodewijk Napoleon koning van Holland. Hij achtte Utrecht geschikter als zijn residentie dan Den Haag en kocht om die reden in 1807 een

groot aantal panden aan de Wittevrouwenstraat en Drift aldaar, om ze vervolgens samen te voegen tot één paleis. Naast het paleis had men behoefte aan kantoorruimten voor de verschillende, uit Den Haag over te plaatsen ministeries, waaronder het ministerie van Financiën. Lodewijk had voor dit ministerie zijn oog laten vallen op het Duitse Huis.

In het najaar van 1807 werd de Duitse Orde het dringende verzoek gedaan het complex aan de overheid te verkopen. Op 8 januari 1808 vond de overdracht plaats. De orde moest toen op zoek naar een andere vestiging. Aangezien er gebouwen van verschillende ministeries in Den Haag beschikbaar zouden komen, waren daar betere mogelijkheden dan in Utrecht om een nieuw Duitse Huis in te vestigen. De keuze viel op het gebouw van het voormalige ministerie van Justitie aan de Prinsessegracht. Dit pand was ooit woonhuis geweest, gebouwd voor Anna Cornelia van Baerle, die sinds 1724 weduwe van Jacob Emmery baron van Wassenaer was. De Duitse Orde kocht het grachtenpand in 1808 aan voor f 14.000,-- , en vanaf dat jaar werd het 'Logement' of 'Huis van de Orde' genoemd.

Er werd een vergaderzaal ingericht, de portrettenreeks werd er opgehangen en het archief werd er ondergebracht. Het huis werd bovendien betrokken door de landcommandeur Volkier Rudolph Bentinck van Schoonheeten en zijn vrouw. Bentinck overleed er in 1820 op 82-jarige leeftijd. Zijn weduwe mocht er blijven wonen. Na haar dood in 1836 verkocht de Duitse Orde het pand en keerde de RDO terug naar Utrecht.

Beschrijving en analyse

Het gebouw is opgenomen in de gevelwand van de Prinsessegracht en is vijf assen breed. Het bezit twee volledige bouwlagen, een half verzonken souterrain en een mezzanine-verdieping onder een schilddak. Zowel aan de front- als de tuinzijde bevindt zich een rijkversierde ingangspartij met een stoep, waarin ook het boven de ingang gelegen venster is opgenomen. De voorgevel is voorzien van een natuurstenen basement en een onderbroken kroonlijst op gesneden consoles.

Het pand bezit verschillende waardevolle achttiende-eeuwse interieurelementen. Een aantal interieurs is in de loop van de twintigste eeuw verdwenen, toen het pand een overheidsfunctie had. De antichambre rechtsvoor bezit een empire interieur dat omstreeks 1810 kan zijn geplaatst. Prinsessegracht 28 bestond, behalve uit het herenhuis zelf, over een stalling voor negen paarden en twee koetshuizen aan de achterzijde van het perceel, grenzend aan de Jan Evertstraat. Een van die koetshuizen, daterend uit 1730, is bewaard gebleven. De rest van het perceel werd ingenomen door een ruime tuin met een theekoepeel. Het geheel is thans in gebruik als Turkse ambassade

Literatuur

- Bruin, R.E. de, *Bedreigd door Napoleon. De Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1753-1838*, Hilversum 2012
- Nusselder, E.J., *Bouwhistorische documentatie en waardebepaling Prinsessegracht 28, 's-Gravenhage* 1983

Katwijk a/d Rijn, Commanderie van Katwijk Kerklaan z.nr., Katwijk aan den Rijn

Inleiding

Katwijk kende een commanderie van de Duitse Orde, die onderdak bood aan een aantal priesterbroeders. De plaats waar deze in 1388 gestichte commanderie zich bevond, is op dit moment nog niet bekend. Mogelijk was de commanderie identiek aan het complex waarin de dorpsschool in 1805 zijn intrek nam.

Geschiedenis

In 1388 werd de kapel van de leprozerie door Dirk van Wassenaar, burggraaf van Leiden en Heer van Katwijk, in overleg met ruwaard Albrecht van Beieren en de landcommandeur van de Duitse Orde tot parochiekerk van Katwijk verheven. Het patronaatsrecht van de nieuwe parochiekerk werd aan de Duitse Orde geschonken – waarom is niet bekend. Verder werd tevens een bij de kapel aanwezig ‘huis en hof’ behorende bij de leprozerie, waar een kapelaan woonde, aan de Duitse Orde afgestaan. De kapelaan van de leprozerie was en bleef onderschikt aan de nieuwe pastoor, die een ordepriester van de Duitse Orde zal zijn geweest. De commanderie telde drie priesterbroeders. Toen Katwijk in de jaren 1570 gereformeerd werd, is het commanderijcomplex waarschijnlijk op enig moment gaan bestaan uit een gereformeerde pastorie, een kosterij en een schoolgebouw.

Beschrijving en analyse

Waar de commanderie Katwijk zich precies heeft bevonden, is niet bekend. Het ten westen van de parochiekerk gelegen complex op de hoek van Kerklaan en Kerkstraat komt, gezien de ligging ten opzichte van de kerk, hiervoor in aanmerking. In een deel van dit complex werd in 1805 de dorpsschool gevestigd.

Katwijk, Hervormde Kerk Katwijk Kerklaan 12, 2223 AN Katwijk aan den Rijn RM 11632

Inleiding

De hervormde kerk van Katwijk is gelegen in het dorp Katwijk aan den Rijn ofwel Katwijk-Binnen. Laatstgenoemde nederzetting ontwikkelde zich tot een groot dorp of ‘vlek’. Waarschijnlijk door tegenstand van de nabijgelegen stad Leiden heeft die zich nooit verder kunnen ontwikkelen.

Geschiedenis

Aanvankelijk behoorde Katwijk aan den Rijn als buurtschap kerkelijk bij de parochie Valkenburg. In deze buurtschap stond een leprozerie met kapel, die in de tijden dat lepra

minder zwaar woedde of tijdelijk was verdwenen, ook door bewoners van Katwijk werd gebruikt. Het aantal leprozen was in 1388 blijkbaar zozeer gedaald dat Dirk van Wassenaar, burggraaf van Leiden, en zijn beide zonen Philips en Dirck de Duitse Orde het patroonaatsrecht van de kapel en het hospitaal van Sint Marie te Katwijk aan den Rijn schonken, met de bedoeling de kapel te veranderen in een parochiekerk. Opvallend is dat op datzelfde moment de parochiekerk van Valkenburg de status van kapel kreeg.

De kapelaan van de leprozerie kon in zijn functie blijven, maar werd wel onderschikt aan de pastoor, die een ordepriester van de Duitse Orde zal zijn geweest. Volgens Hans Mol zal in dezelfde tijd de commanderij van Valkenburg naar Katwijk-Binnen binnen zijn verplaatst. De commanderij telde drie priesterbroeders van wie er één de kapel van Valkenburg bediende. In 1424 werd de kerkelijk-juridische status gewijzigd: Valkenburg aan den Rijn werd weer een zelfstandige parochie en de priesterbroeder die de kerk daar bediende, werd de nieuwe pastoor van het dorp.

Westzijde van de Hervormde kerk van Katwijk, (foto RCE 502 385 foto G.J. Dukker 2003)

Beschrijving en analyse

De kerk van Katwijk-Binnen ligt wat afzijdig van de kern van de nederzetting die zich op de zuidoever van de rivier De Oude Rijn ontwikkelde. Dit is niet zo opmerkelijk wanneer men bedenkt dat de parochiekerk ontstond uit de leprozerie, die men vanwege de kans op besmetting buiten de nederzetting bouwde.

De hervormde kerk is een driebeukige pseudobasiliiek met een recht gesloten hoofdkoor en een eveneens recht gesloten noorderzijkoor. Het koor, de westmuur van het schip en de toren zouden nog uit het einde van de dertiende eeuw dateren. De omvang is opmerkelijk voor een dertiende-eeuwse kapel. Het is mogelijk dat het schip als zaal van de leprozerie diende. Het kerkship werd, evenals de beide zijbeuken, gebouwd in het midden van de vijftiende eeuw, op het moment dat het gebouw ruim een halve eeuw als parochiekerk

functioneerde. Het noorderzijkoor en de sacristie werden omstreeks 1500 voltooid, terwijl in de eerste helft van de zestiende eeuw nog aan de westzijde van de zuiderbeuk werd gebouwd. Een zuidelijk zijkoor is nooit gerealiseerd. Bij de bouwwerkzaamheden in het midden van de vijftiende eeuw en de vroege zestiende eeuw kan de Duitse Orde een belangrijke rol hebben gespeeld.

Literatuur

- Kuile, E.H. ter, *Leiden en Westelijk Rijnland (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst)*, 's-Gravenhage 1944

Katwijk aan Zee, Andreaskerk of Oude Kerk Boulevard 109, 2225 HC Katwijk aan Zee RM 23535

Inleiding

Het dorp Katwijk aan Zee kent twee Hervormde kerken: de Oude Kerk uit de middeleeuwen en de Nieuwe Kerk uit 1887. De Oude Kerk was gewijd aan Sint Andreas en werd vanaf 1461 bediend door de Duitse Orde.

De Andreas of oude Kerk van Katwijk aan Zee in 1920, (RCE OF 03974 [oude foto]).

Geschiedenis

In 1461 sloot de landcommandeur van de Duitse Orde een overeenkomst met de inwoners van de nederzetting Katwijk aan Zee tot de oprichting van een nieuwe parochie. Waarschijnlijk was er voordien al wel een kapel die bij Katwijk aan den Rijn zal hebben behoord. Over

de bouw van een parochiekerk zijn helaas geen bronnen bewaard gebleven. In 1572 werd het dorp Katwijk aan Zee, inclusief de parochiekerk, verwoest door een forse brand, aangestoken door soldaten van koning Filips II die in 1572 rondtrokken in Holland. Of de afgebrande kerk weer opnieuw is opgebouwd, is niet bekend. Na de reformatie werd de jonge hervormde gemeente van Katwijk aan Zee verenigd met die van Katwijk aan den Rijn. De kerk is blijkbaar al voor 1595 herbouwd. De Duitse Orde speelde toen geen rol meer.

Beschrijving en analyse

Getuige het gebruikte formaat baksteen moeten de oudste delen van de huidige Hervormde kerk dateren uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Met de bouw zou zeer goed kort na de stichting van de parochie in 1461 kunnen zijn begonnen. Aan hand van het bewaard gebleven muurwerk kan men de oorspronkelijke kerk reconstrueren. Deze kerk was driebeukig en bezat een slanke toren. Na 1572 werd het zuidelijke deel van de kerk hersteld en als gereformeerde kerkruimte ingericht en in gebruik genomen. De toren werd voorzien van een dak. Pas in 1709 zou ook het noordelijke deel van de kerk een dak krijgen, waardoor de middeleeuwse omvang werd hersteld.

Literatuur

- Kuile, E.H. ter, *Leiden en Westelijk Rijnland (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en kunst)*, 's-Gravenhage 1944

Leiden, voormalige commanderij van de Duitse Orde Kloksteeg 23-25, 2311 SK Leiden RM 24985

Inleiding

De commanderij van Leiden was een van de belangrijkste commanderijen in Holland, bedoeld voor de bediening van de Sint Pieterskerk. De straatnamen Commanderijpoort en Herenstraat herinneren nog aan deze commanderij en de Duitse Orde. De bebouwing is deels gelegen aan de Kloksteeg, die het bouwblok van de Pieterskerk scheidt.

Geschiedenis

De commanderij ontstond nadat graaf Floris V de broeders van de Duitse Orde in 1268 het benoemingsrecht van de Pieterskerk had geschonken. Na 1572 verloor de commanderij dit recht.

Beschrijving en analyse

De commanderij was een groot gebouwencomplex langs de Kloksteeg, aan de zuidzijde van de Pieterskerk. Recentelijk heeft bouwhistoricus dr. Edwin Orsel van Erfgoed Leiden bouwhistorisch onderzoek gedaan in panden in de Kloksteeg waarvan men het vermoeden had dat ze tot de commanderij hadden behoord. Ze bleken middeleeuws muurwerk te

bezitten en kunnen inderdaad deel hebben uitgemaakt van de commanderij.

Al eerder had de kunsthistorica Ellen Loopstra onderzoek gedaan naar de Duitse Orde in Leiden en het achttiende-eeuwse pand Klokksteeg 23-25 (het Prentenkabinet) aange-merkt als de voormalige commanderij. Daar bevonden zich volgens Loopstra onder meer een grote zaal, waar de balklaag aan het plafond ondersteund werd door standvinken, en een kamer daarboven. Of in het huis nog een oudere kern aanwezig is, moet nog worden onderzocht. Op de stadsplattegrond van Leiden van Jacob van Deventer uit 1560 is het complex niet aangegeven. Op de iets latere kaart van Hans Liefvink uit 1578 is een eenlaagse bebouwing langs de Klokksteeg te zien.

Literatuur

- Loopstra, L.E., ‘De Leidse Commanderij van de Duitse Orde in de Middeleeuwen’, *Leids Jaarboekje* 76 (1984), 33-59

Leiden, Herv. Pieterskerk Pieterskerkhof 1-1A, 2311 SP Leiden RM 25446

Inleiding

De Pieterskerk is een van de belangrijkste middeleeuwse kerken van Leiden. De zeer forse kerk is gelegen in het westelijke deel van de huidige binnenstad. De kerk bezit al sinds 1512 geen toren meer. Aan de zuidzijde ervan lag de commanderij van de Ridderlijke Duitse Orde.

Pieterskerk Leiden vanuit noordwesten 2010. (Herkomst RCE 538.977).

Geschiedenis

Volgens een aantekening in een memorieboek uit ca. 1500 werd de Pieterskerk in 1121 ingewijd door de Utrechtse bisschop Godebald. Het patronaatsrecht van de kerk lag in

handen van de graven van Holland. In 1268 schonk graaf Floris V van Holland het patroonsrecht van de Pieterskerk aan de Duitse Orde. Bij die schenking werd vastgelegd dat de orde de kerk door twee van haar priesterbroeders diende te laten bedienen. Later kwam er een derde ordepriester bij.

In 1372 is in de bronnen sprake van een ‘timmering’. Wat hiermee bedoeld werd, is niet nader aangeduid, maar dit timmerwerk kan samenhangen met plannen voor vernieuwing van de kerk. Rond 1390 werd begonnen met de bouw van het koor, terwijl men toen waarschijnlijk ook begonnen is met het construeren van de toren.

Hiermee was de transformatie van de vervallen romaanse kerk in een forse gotische stadskerk ingezet. In 1412 was de eerste fase klaar en werd het koor ingewijd. De werkzaamheden stonden onder leiding van de bouwmeester Rutger van Keulen. Reeds een eeuw later, in 1512, stortte de toren in. De kerk had bovendien in 1566 veel te lijden van de Beeldenstorm. In 1572 werd zij aan de Rooms-Katholieke eredienst onttrokken. De rol van de Duitse Orde in de zielzorg van Leiden zal toen beëindigd zijn.

Beschrijving en analyse

De Pieterskerk is gelegen op het Pieterskerkhof en het Pietersplein in Leiden. In de periode 1391-1412 werden het huidige koor en de kooromgang gebouwd. Tussen 1417 en 1428 kwamen het schip en twee zijbeuken tot stand. Tussen 1453 en 1473 volgde de verdubbeling van de zijbeuken van het schip. De op dat moment geheel ingebouwde veertiende-eeuwse toren stortte in 1512 in, al bleef de torenromp tot 1565 behouden. Koor, middenschip en transept zijn overdekt met houten tongewelven. De zijbeuken zijn overwelfd in steen. Van de middeleeuwse inrichting zijn behalve muurschilderingen ook een eiken koorhek met spijlen van messing bewaard gebleven. Dit koorhek werd in 1425 aangebracht en vormde de scheiding tussen het romaanse schip en het gotische koor. De verdere inrichting dateert van na de reformatie.

Literatuur

- Berg, B. van den, *De Pieterskerk in Leiden*, Utrecht 1992
- Hartog e.a. (red.), E. den, *De Pieterskerk in Leiden, bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, Zwolle 2011

De Lier, Herv. Sint Joriskerk **Hoofdstraat 51, 2678 CG De Lier, gem. Westland** **RM 25879**

Inleiding

De Lier is een dijkdorp aan de Lee in Midden-Delfland en is ontstaan uit een nederzetting aan een vloedkreek. Het dorp bestond tot in de negentiende eeuw enkel uit een lintbebouwing aan de noordzijde van de Lee. De parochiekerk, die vanwege haar omvang ook de ‘Lierse Dom’ wordt genoemd, vormt het centrum van het dorp.

De Herv. Kerk van De Lier in 2004 (herkomst: RCE nr. 503 609).

Geschiedenis

De Lier wordt voor het eerst als nederzetting vermeld in 1201. De kerk aldaar is gewijd aan Sint Joris en werd bediend vanuit de commanderij Maasland. Sint Joris is een typische ridderheilige die populair bij de Duitse Orde was. De kerk werd in 1572 door brand verwoest, waarna de herbouw gefaseerd plaatsvond: eerst verscheen het koor in 1590, daarna de toren in 1630 en ten slotte het schip in 1658, getuige een jaartalsteen in de triomfboog van de kerk .

Beschrijving en analyse

De kerk van De Lier bezit een driebeukig, pseudo-basilicaal schip van vijf traveeën. Aan de oostzijde bevindt zich een smaller, driezijdig gesloten koor met aan weerszijden een haaks geplaatste, lagere zijkapel. De toren heeft een onderbouw van twee geledingen met per gevel drie blindnissen. De bovenste geleding heeft op de hoeken steunberen. De kerk moet in het midden van de vijftiende eeuw worden gedateerd, en het is aannemelijk dat de Duitse Orde een rol heeft gespeeld bij de bouw ervan.

Maasland, voormalige commanderij I Oude Campspolderweg z.nr., Maasland

Inleiding

De commanderij van Maasland was oorspronkelijk gelegen aan de Hofdijk in de Oude Campspolder ten westen van het dorp. Op het ogenblik liggen hier weilanden die nog steeds in het bezit zijn van de Ridderlijke Duitse Orde.

Geschiedenis

De stichting van de commanderij Maasland gaat terug op een schenking door graaf Willem II van Holland van het patronaatsrecht van de kerk van Maasland aan de Duitse Orde in 1241. Daaraan werd in 1243 een landgoed toegevoegd door ridder Diederik van Coldenhove. De bouw van de oudste commanderij op deze gronden in de Campspolder moet hebben plaatsgevonden in 1273, omdat de landerijen in de Oude Campspolder in de voorgaande jaren nog werden beheerd vanuit Leiden. De Maaslandse commanderij werd in 1365 verplaatst van de Hofdijk in Oude Campspolder naar een plek naast de parochiekerk van Maasland.

Beschrijving en analyse

De oudste commanderij van Maasland bestond uit een landgoed van 120 morgen met in de kern de zogenoemde ‘Heerenwerf’, een terrein van 60 x 100 meter, omsloten door een 8 meter brede gracht. Het erf was opgehoogd voor bebouwing. Op dit terrein heeft men fundamenten van enkele bijgebouwen van baksteen uit de tweede helft van de dertiende eeuw gevonden, alsook de resten van een ouder bakstenen gebouw dat volgens C. Hoek een woontoren zou kunnen zijn geweest. Op het terrein is aardewerk aangetroffen, daterend van de twaalfde eeuw tot in de tweede helft van de veertiende eeuw. De bewoning op het terrein in de Oude Campspolder moet, gezien het ontbreken van jongere aardewerkscherven dan uit het derde kwart van de veertiende eeuw, op dat moment zijn gestopt. Dit komt overeen met het tijdstip dat de Ordebroeders naar Utrecht verhuisden en – voor een klein deel – naar de locatie bij de parochiekerk van Maasland. De meeste landerijen werden vanaf die tijd beheerd vanuit Utrecht, waar in de voorafgaande periode het nieuwe Duitse Huis was gebouwd.

Literatuur

- Boschma, K., en A.A.G. Immerzeel, *De Ridderlijke Duitse Orde in Maasland*, Maasland 1991

Maasland, Voormalige commanderij II **Restant: Commandeurshof 1, 3155 TA Maasland** **RM 26567**

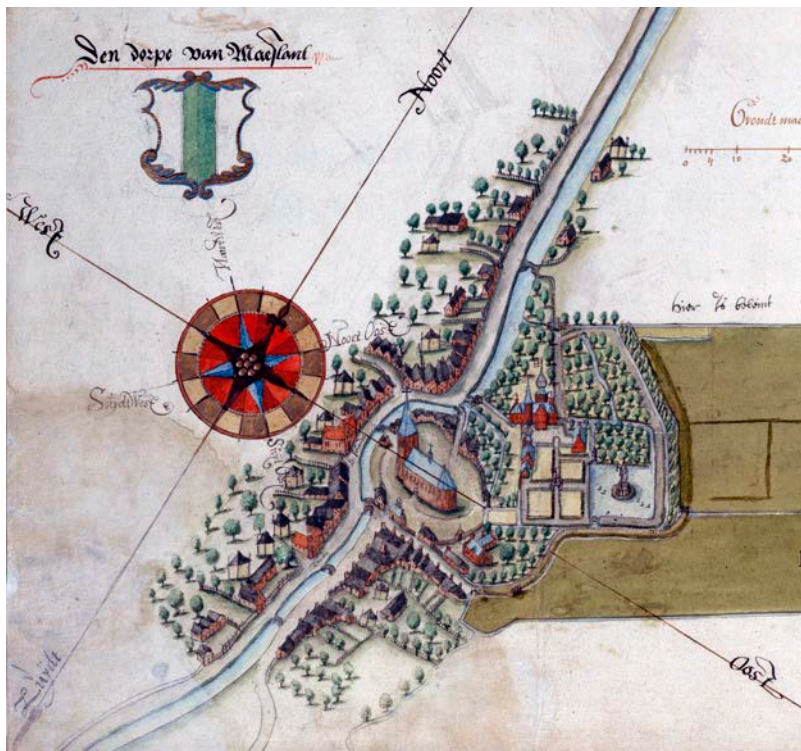
Inleiding

De tweede commanderij van Maasland was gelegen ter plaatse van de huidige wijk de Commandeurshof. Van het complex is enkel een deel van het midden-zestiende-eeuwse tuinhuis bewaard gebleven.

Geschiedenis

De tweede commanderij van Maasland is waarschijnlijk gebouwd in of kort na 1365, en wel in de nabijheid van de kerk, met bouw materiaal van de oude commanderij. Een locatie dicht bij de kerk zal efficiënter zijn gevonden. De hoofdreden zal zijn geweest dat de

meeste broeders van de Hofdijk in de Oude Campspolder naar Utrecht verhuisden om de nieuwe hoofdzetel te versterken. Een paar broeders bleven echter achter en vestigden zich in de nieuwe commanderij bij de kerk van Maasland, wat samenhangt met de verplichting de zielzorg in Maasland te verzorgen. In de vijftiende eeuw woonden er drie of vier Ordebroeders in Maasland, onder wie steeds een priesterbroeder die de mis in de kerk opdroeg. De commanderij had behalve de zorg voor de bediening van de parochiekerk van Maasland ook de zielzorg over de parochies De Lier en Schipluiden. Zij bleef nog tot 1635 bewoond door een ordelid; daarna werd het pand verhuurd. Uiteindelijk geraakte het zodanig in verval dat het in 1724 werd gesloopt.

Het dorp Maasland met rechts het complex van de Commanderij, Detail van kaart in kaartboek Maasland van Jan Potter uit 1570, (Coll. RDO OA 898*).

Beschrijving en analyse

Bij de bouw van de nieuwe woonwijk in 1968 heeft archeologisch onderzoek plaatsgevonden door de Oudheidkundige Dienst van de gemeente Rotterdam onder leiding van C. Hoek. Er werden funderingen aangetroffen van een L-vormig gebouw met een hoofdvleugel van 16 x 10 meter en een haaks daarop staande noordvleugel van 8 x 7 meter. Aan de oostzijde van de hoofdvleugel sloot een tweede vleugel van 6 meter breedte aan, waarvan de lengte niet kon worden vastgesteld.

In de rekeningen van de Duitse Orde zijn posten te vinden over verbouwingen. De in 1365 gebouwde commanderij is in de loop van de tijd veranderd en maakt, gezien het iconografische materiaal, niet een veertiende- maar eerder een zestiende-eeuwse indruk. Het gebouw werd in 1724 gesloopt.

De waarschijnlijk in dezelfde tijd verdwenen siertuin van de commanderij is afgebeeld in

het kaartboek van de landmeter Jan Jansz. Potter uit ca. 1571-72 en kan worden vergeleken met andere tuinen uit de zestiende eeuw, zoals die van kasteel Westhove in Oostkapelle (Zeeland). Een goed beeld van hoe de tuin eruit gezien heeft, geeft een tekening van Cornelis Pronk uit 1731 in het Rijksmuseum te Amsterdam.

In de huidige tuin staat nog steeds een zestiende-eeuws zomer- of tuinhuis dat in 1557-58, in opdracht van de toenmalige commandeur van Maasland, Jasper van Egmond van Merestein, werd gebouwd in de tuin van de commanderij met de rug tegen de tuinmuur. Het huis bezit twee bouwlagen en een veelhoekige traptoren. Een dergelijke traptoren moet een sterk representatieve rol hebben gehad, want als functioneel element was een traptoren niet nodig: men had kunnen volstaan met een eenvoudige houten spiltrap. De commandeur gebruikte dit pand om van het buitenleven te genieten. Ook wordt aangenomen dat het onderdak bood aan de moeder van de commandeur. Het nog bestaande deel van het zomerhuis (Commandeurshof 1) is bij de restauratie in 1975 bouwhistorisch onderzocht. Het is verbouwd tot woonhuis, en daarbij werd er een deel aan toegevoegd.

De commanderij van Maasland, gewassen krijttekening van Roelant Roghman, (Herkomst: Coll. Teijlers Museum Haarlem nr. 0**20).

Literatuur

- Boschma, K., en A.A.G. Immerzeel, *De Ridderlijke Duitse Orde in Maasland*, Maasland 1991
- Olde Meierink, B., ‘Buitenleven in de Noordelijke Nederlanden in de zestiende eeuw’, in: C. Gietman e.a. (red.), *Huis en habitus, Over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen*, Hilversum 2017, 57-71
- Visser, J.C., ‘De commanderij van de Ridderlijke Duitse Orde Balije Utrecht te Maasland’, in: *Holland, Regionaal-Historisch Tijdschrift* 7 (1975), 443-463

Oude Kerk Kerkplein 1, 3155 AM Maasland RM 26585

Inleiding

Bij de commanderij Maasland behoorde het patronaat van de nog bestaande, aan Maria Magdalena gewijde parochiekerk – de huidige hervormde kerk die in het centrum staat van het beschermde dorpsgezicht Maasland.

Oude Kerk, Maasland vanuit het zuidoosten 1914. (herkomst RCE nr. 2264).

Geschiedenis

Het Maasmondgebied werd in de winter van 1163-64 getroffen door grote overstromingen. Hierbij zijn de meeste van de oude nederzettingen weggevaagd en overdekt met metersdikke kleidekken. Het merendeel van de kerken en kapellen werd meer landinwaarts herbouwd – zo ook de kerk van Maasland, en wel op een domein van de graaf van Holland. In 1241 schonk de graaf het patronaatsrecht van de kerk aan de Duitse Orde, die in die tijd bezittingen rond Maasland verwierf. In 1365 werd bij de kerk een nieuwe commanderij gebouwd; in de jaren 1570 werd deze hervormd. Leden van de Duitse Orde bleven nog tot 1635 op de commanderij wonen, maar hadden officieel geen rol meer in de zielzorg.

Beschrijving en analyse

Het kerkgebouw is gelegen op een ovale hoogte waarop zich ooit een kerkhof bevonden heeft en die omgeven is door een ringgracht; later werd de kerk, binnen de gracht, omringd door bebouwing, op een kerkhof dat met latere bebouwing is omgeven. Het is een forse

tweebeukige laatgotische kerk met een vijfzijdig gesloten hoofdkoor en een nevenkoor, en – aan de westzijde – een hoge toren met ingesnoerde spits. De toren is rond 1400 gebouwd. Schip en koor dateren uit het midden van de vijftiende eeuw, terwijl zijbeuk en nevenkoor, sacristie en doopkapel gebouwd zijn in de zestiende eeuw. De kerk is in 1945 uitgebrand, maar in de jaren 1948-54 weer hersteld. Van het kerkinterieur uit de tijd van de Duitse Orde zijn alleen delen van het gotische koorhek en een ordonnantiebord bewaard gebleven.

Schelluinen, voormalige commanderij Commandeurstraat e.o., Schelluinen

Inleiding

De commanderij van de Duitse Orde in het dorp Schelluinen was gelegen in wat nu een nieuwbouwwijk is ten noorden van de hervormde kerk.

Het terrein van de commanderij (perceel A 899) en de dorpskerk (A 603) in Schelluinen ca. 1830, (RCE detail kadastrale minuut gemeente Schelluinen A blad 2).

Geschiedenis

In 1220 kreeg de Duitse Orde van de edelman Dirk van Altena behalve de parochiekerk ook een aantal landerijen ten geschenke. Het is niet duidelijk of er direct een commanderij werd gebouwd. Indien dit het geval is geweest, betekent dit dat de commanderij van Schelluinen ouder was dan die van Utrecht. In 1248 was in Schelluinen een 'domus' aanwezig. In dat jaar ondersteunde de aartsbisschop van Keulen de commanderij. De Duitse Orde

in Schelluinen had regelmatig met ernstig geldgebrek te maken, waarschijnlijk door de regelmatige overstromingen. Kort na 1248 was de commanderij Schelluinen verlaten, maar in 1265 werd deze weer bewoond.

Door schenkingen van de familie Van Altena-Horne groeide het grondbezit van de commanderij Schelluinen in de loop van de tweede helft van de dertiende eeuw uit tot 100 hectare. Uit de inkomsten uit dit bezit konden in vijftiende eeuw twee of drie broeders worden onderhouden. Een van hen was een priesterbroeder die de zielzorg in Schelluinen verzorgde. De problemen rond de overstromingen waren echter zodanig dat men in 1400 overwoog de commanderij te verkopen. In 1466 werd besloten dat, vanwege de hoge uitgaven voor de uitbreiding van het kerkgebouw, er geen ridderbroeder aangesteld hoefde te worden. Op dat moment was de edelman Hendrik van Hackfort commandeur in Schelluinen, die tot 1477 bleef. Ook zijn opvolger was een edelman. Door de regelmatig terugkerende overstromingen waren de pachters niet altijd in staat hun pachten aan de Duitse Orde te betalen.

Omstreeks 1500 woonden in de commanderij, behalve de commandeur, alleen nog een huishoudster, een dienstmaagd en twee knechten. De commanderij werd tot 1576 bewoond. Door de reformatie van Schelluinen verloor de priesterbroeder zijn functie. In de jaren 1701-03 zou het landbezit van de Duitse Orde in Schelluinen van de hand worden gedaan.

Beschrijving en analyse

Het complex was gelegen aan de voet van een rivierduin en bestond in ieder geval uit een commandeurshuis. Dat wordt al in 1248 genoemd, maar we weten niet hoe het eruitzag. Bij de bouw van de thans bestaande woonhuizen op deze plaats is regelmatig oud muurwerk aangetroffen aan de zuidzijde van de Commandeurstraat. In 1984 werden bij graafwerkzaamheden de funderingen van de voormalige commanderij aangetroffen. De bakstenen uit deze fundering hebben een afmeting van 30 x 14 x 6 cm. Dit formaat kwam in de veertiende eeuw voor in de buurt van Schelluinen.

Het commandeurshuis bood rond 1400 onderdak aan twee of drie ordebroeders. Toch woonden er ook regelmatig commandeurs die van adel waren, zoals de in 1450 aangetreden Johan van Drongelen en zijn opvolger Hendrik van Hackfort. In 1450 rapporteerde de net aangetreden commandeur Van Drongelen dat ‘dat huus ende dat goet al ontrect [ontregeld], onbetuunt [niet van palissade voorzien], onbegraven [niet omgracht]’ was. Blijkbaar verwachtte de landcommandeur als edelman dat een commanderij omgracht was en omheind door een palissade, kortom een versterkt huis was.

Na het vertrek van de laatste ordebroeder in 1576 verhuurde de Duitse Orde het commandeurshuis aan een boer. Het pand zou nog een tijdlang dienstdoen voor de huisvesting van armen, geregeld door de diaconie, maar werd verwoest bij een dijkdoorbraak in 1741 en niet meer opgebouwd.

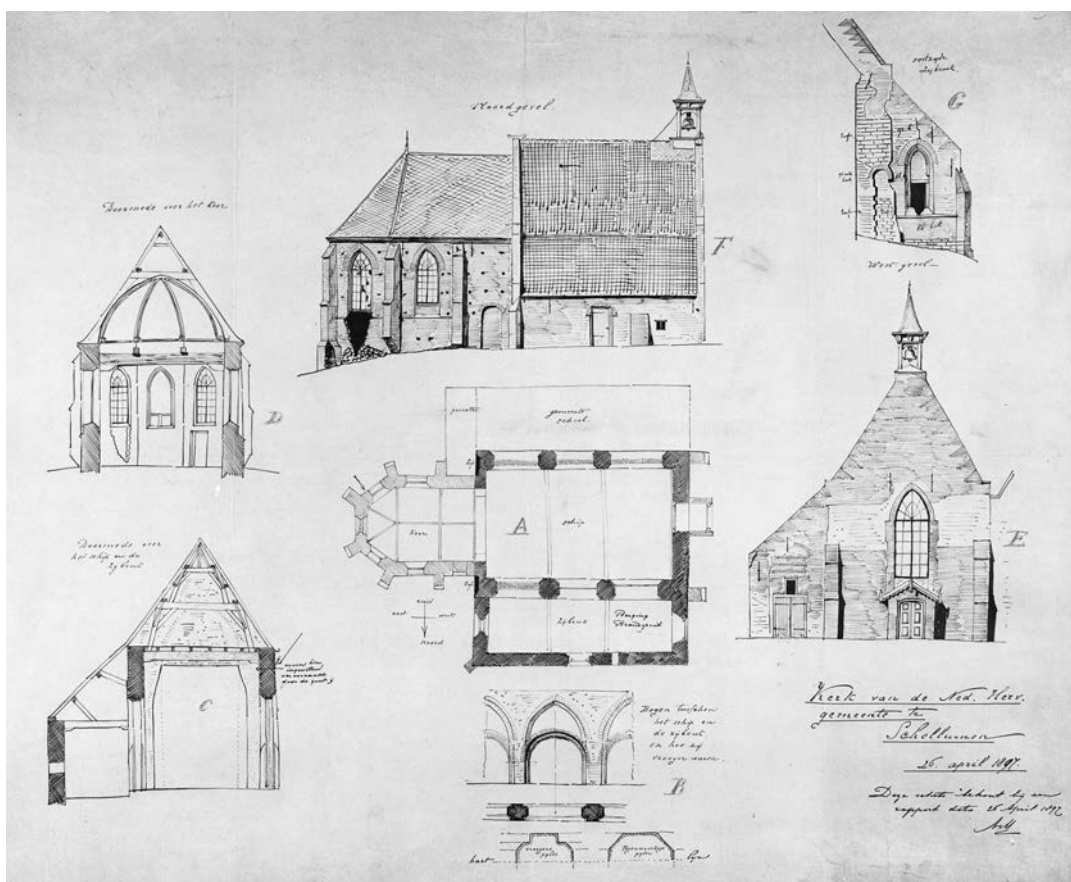
Literatuur

- Zuidervaart, H.J., *Ridders, Priesters en Predikanten in Schelluinen. De geschiedenis van een Commanderij van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije Utrecht*, Hilversum 2013

Schelluinen, Hervormde Kerk Kerkplein 1, 4209 AC Schelluinen

Inleiding

De huidige kerk van Schelluinen vormt het middelpunt van dit kleine dorpje in het veenweidegebied ten westen van Gorinchem. De oudste bebouwing van het dorp, waaronder de kerk, is gelegen op een rivierdonk. Bij de kerk stond een zeventiende-eeuwse pastorie, die de functie van de commanderij had overgenomen.

De vroegere middeleeuwse dorpskerk van Schelluinen. In 1899 gesloopt. (coll. RCE 203766).

Geschiedenis

De parochiekerk van Schelluinen was gewijd aan Sint Nicolaas. In 1248 verkreeg de Duitse Orde te Utrecht door schenking van Dirk van Altena de parochiekerk en onroerend rond Schelluinen in haar bezit. Dirk van Altena was heer van de heerlijkheid Altena in het huidige land van Heusden en Altena. Kort voor 1466 blijkt de kerk uitgebreid te zijn.

In 1841 werd op de plaats van de zuiderbeuk een nieuw schoolgebouw geplaatst. In 1897 liet de Rijksarchitect Adolph Mulder een onderzoek naar de bouwkundige toestand van het

gebouw uitvoeren. Hoewel werd vastgesteld dat het eenvoudig kon worden gerestaureerd, werd het toch gesloopt en vervangen door het nog bestaande kerkgebouw.

Beschrijving en analyse

De huidige hervormde kerk is een bakstenen zaalkerk die in 1900 gebouwd werd naar ontwerp van J. de Bie. In de toren bevindt zich een laatmiddeleeuws uurwerk uit de in 1899 gesloopte voorganger. Dit uurwerk zal uit dezelfde tijd kunnen stammen als de 1513 gedateerde en aan Johannes gewijde luidklok, die tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter is afgevoerd en niet is teruggekeerd.

Voor de bouw van de huidige kerk is de middeleeuwse kerk opgemeten en bouwkundig en bouwhistorisch onderzocht door Rijksarchitect Adolph Mulder. De in 1899 afgebroken kerk had, ondanks haar geringe lengte, een driebeukige pseudo-basilikale aanleg met een later toegevoegd eenbeukig en driezijdig koor. Het schip van drie traveeën was door middel van achzijdige pijlers geopend naar de beide zijbeuken. In 1841 liep de zuidbeuk schade op door brand, waarop men besloot deze te slopen en te vervangen door een onderkelderd, eenlaags schoolgebouw. Dit schoolgebouw werd op zijn beurt gesloopt in 1899. Een jaar later verrees een geheel nieuwe kerk op de plaats van de oude Sint Nicolaaskerk.

Het koor bezat in 1895 nog een laatgotisch tongewelf. Volgens het bestek had de aannemer de opdracht het fundament van de noordmuur niet te verwijderen. Bij een in 1977 uitgevoerde verbouwing van de in 1900 gebouwde kerk kwam een deel van het fundament van een van de pijlers tussen de middelste en noordelijke zijbeuk tevoorschijn. Het fundament bestond uit een vlijlaag op zand met daarop een laag tufsteen (28 x 14 x 7 cm) en verder baksteen (27 x 14 x 6,5 cm). Gezien het baksteenformaat lijkt een datering in de veertiende eeuw aannemelijk. Het is niet uitgesloten dat aan de in 1899 gesloopte, uit de veertiende of vijftiende eeuw daterende kerk een nog vroegere tufstenen kerk voorafgegaan is, waarvan een klein deel van de fundering van de noordmuur bewaard is gebleven. Kort voor 1466 heeft er een forse verbouwing van de kerk plaatsgevonden. Waarschijnlijk betrof dat het in 1899 gesloopte koor.

Literatuur

- Groningen, C.L. van, *De Alblasserwaard (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst)*, Zeist/Zwolle 1992
- Zuidervaart, H.J., *Ridders, Priesters en Predikanten in Schelluinen. De geschiedenis van een Commanderie van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije Utrecht*, Hilversum 2013

Schipluiden, Hervormde Kerk **Dorpsstraat 3, 2636 CD Schipluiden** **RM 521912**

Inleiding

Het dorp Schipluiden in de gemeente Midden-Delfland is oorspronkelijk ontstaan langs de vloedgeul van de rivier de Maas, maar er zijn eigenlijk twee veenontginningen met de Gaag

en Vlaardingen als ontginningsassen. Bij de kerk ontstond aan de overzijde van de Gaag het kasteel Keenenburg, waarvan de eigenaren een rol hebben gespeeld in de commanderij Maasland. De hervormde kerk is gelegen in het midden van het dorp aan de Dorpsstraat.

De Hervormde Kerk van Schipluiden vanuit het oosten in 1959 (herkomst RCE 412.753).

Geschiedenis

Het dorp wordt al in 1083 vermeld onder de naam ‘Scipleade’. De huidige kerk vervangt sinds het begin van de zestiende eeuw een oudere voorganger, waarvan we geen beeld hebben. De huidige kerk werd in 1616 door brand verwoest, waarbij het muurwerk grotendeels behouden bleef.

Beschrijving en analyse

De kerk heeft een eenbeukig breed schip van vijf traveeën, onderling gescheiden door versneden steunberen, die oorspronkelijk een gewelf hebben gedragen. Aan de oostzijde bevond zich een versmald koor van drie traveeën en een drizijdig gesloten koor. De ingebouwde vrij kleine toren en de westelijke travee werden in 1810 gesloopt. De kerk heeft geen toren maar slechts een dakruiter.

Voormalig commandeurshuis van Schoonhoven Koestraat z.nr., Schoonhoven

Inleiding

De commanderij van Schoonhoven lag ooit tussen de Koestraat en de Havenstraat, even ten zuidwesten van de torenzijde van de Bartholomeuskerk. Het terrein waarop het complex stond, is nu een tuin.

Geschiedenis

In 1395 werd het patronaatsrecht van de Bartholomeuskerk door de Heer van Blois geschonken aan de Duitse Orde. Sinds die tijd was volgens J.C. Visser de commandeur van Schoonhoven ook pastoor van de parochiekerk. Na de reformatie, die plaatsvond na de definitieve inname van de stad door de Staatse troepen in 1577, werd de commanderij in gebruik genomen als hervormde pastorie. Het gebouw is vóór 1832 gesloopt.

Beschrijving en analyse

De commanderij van Schoonhoven lag op een fors perceel tussen Koestraat en Havenstraat. Oorspronkelijk was de kavel aan de westzijde begrensd door een gracht, die in 1649 nog aanwezig was, zo blijkt uit de stadsplattegrond van Blaeu uit dat jaar. Op de noord-oosthoek van de grote kavel moet de commanderij hebben gestaan. Het pand lijkt gelegen te hebben aan de noordzijde van het huidige pand Koestraat 78; op deze plaats bevindt zich nu een tuin. Archeologisch onderzoek bij toekomstige bouwactiviteiten zou een beter beeld kunnen geven van de vorm van het gebouw.

Literatuur

- Visser, J.C., *Schoonhoven, de ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de middeleeuwen*, Assen 1964

Schoonhoven, Grote of Sint-Bartholomeüskerk

Haven 84, 2871 CR Schoonhoven

RM 33472

Inleiding

De Grote Kerk van Schoonhoven, oorspronkelijk gewijd aan de apostel Bartholomeus, is gelegen in het centrum van de binnenstad op de hoek van de Haven, Kerkstraat en Koestraat. De commanderij lag er zuidwestelijk van, aan de westzijde van de Koestraat.

Geschiedenis

Schoonhoven kreeg kort voor 1280 stadsrechten, waarna Jan van Avesnes iets later toestemming gaf om de nederzetting te voorzien van een stadsmuur. De parochiekerk, gewijd aan de H. Bartholomeus, werd voor het eerst genoemd in 1354. In 1375 werd de kerk door brand verwoest en herbouwd. Betrekkelijk kort daarna, in 1395, werd het patronaatsrecht van de kerk door de Heer van Blois aan de Duitse Orde geschonken. De stad werd in 1572 veroverd door de Watergeuzen, maar in 1575 weer ingenomen door de troepen van Filips II. In 1577 kwam de stad definitief in Staatse handen. Toen de reformatie daarna werd doorgevoerd was de rol van de Duitse Orde in de Bartholomeuskerk definitief uitgespeeld.

Beschrijving en analyse

De Bartholomeuskerk is een driebeukige hallenkerk met een relatief lang, driezijdig gesloten koor en twee zijkoren. De aan de westzijde gelegen toren van drie gedingen en opbouw is ingebouwd geraakt doordat de beide zijbeuken zijn doorgetrokken naar het westen. Bij de herbouw na 1375 ontstond een kruiskerk, waarvan de oostzijde van de beide transeptarmen en mogelijk ook delen van het koor resteren.

In het begin van de vijftiende eeuw werden de beide zijkoren aan de kerk toegevoegd, die rond 1500 zouden worden verlengd. In het tweede kwart van de vijftiende eeuw zal men de kerk hebben voorzien van een forse toren. In het eerste kwart van de zestiende eeuw werden de beide zijbeuken gebouwd, waardoor de kerk flink in omvang toenam. In 1566 verrees aan de zuidkant een nieuwe sacristie. In de zeventiende eeuw zijn ingrijpende renovaties aan de kerk verricht. Zo begon de toren in het midden van de zeventiende naar het oosten over te hellen, waardoor de nodige ingrepen nodig waren. Het schip en het koor zijn van elkaar gescheiden door een houten koorafscheiding in de vormentaal van de vroege renaissance. Deze wordt rond 1560 gedateerd.

We mogen aannemen dat de Duitse Orde een belangrijke rol heeft gespeeld bij de bouwactiviteiten in het begin van de vijftiende eeuw en het eerste kwart van de zestiende eeuw, alsook bij de vervaardiging van de koorafscheiding.

Grote of Bartholomeuskerk te Schoonhoven vanuit het noordwesten, foto G.J. Dukker, RCE 1979 (Herkomst RCE).

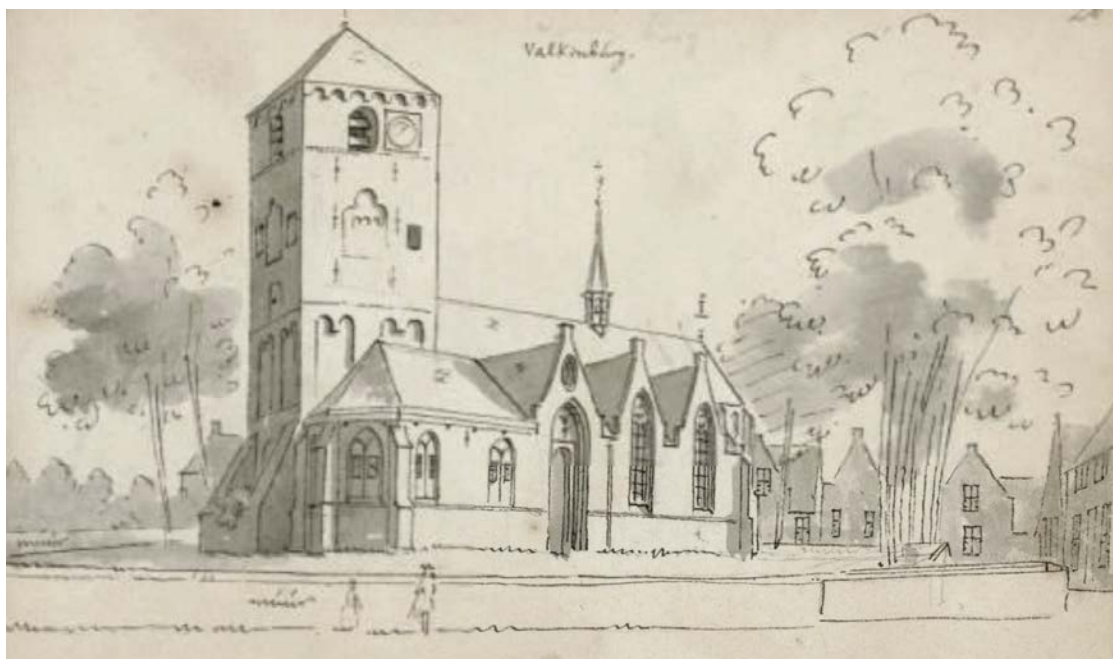
Literatuur

- Groningen, C.L. van, *De Krimpenerwaard (De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst)*, Zeist/Zwolle 1995

Valkenburg aan den Rijn, Hervormde Kerk Castellumplein 1, 2235 CN Valkenburg aan den Rijn GM

Inleiding

In 1241 werd het patronaatsrecht van de kerk van Valkenburg a/d Rijn geschonken aan de Duitse Orde. De kerk werd in 1940 geheel verwoest door oorlogsgeweld. In 1950 is zij weer gebouwd naar een ontwerp van de architect G.M. Verlooo.

De middeleeuwse gotische kerk met romaanse toren van Valkenburg aan de Rijn gezien vanuit het zuiden. Gewassen pentekening A. de Haen, Ca. 1730. (coll. Rijksmuseum Amsterdam).

Geschiedenis

Het dorp Valkenburg ontstond in de vroege middeleeuwen op de zuidelijke oeverwal van de Oude Rijn. De kerk aldaar werd al genoemd in 866; deze was toen in het bezit van de bisschop van Utrecht. In 1165 was de curtis van Valkenburg in handen van de graaf van Holland. Of het patronaatsrecht, dat in 1241 door graaf Willem II aan de Duitse Orde werd geschonken, in die tijd ook aan hem toebehoorde, is niet bekend. De schenking betrof geheel Valkenburg inclusief de kerk. Vanaf die tijd is de kerk waarschijnlijk direct vanuit Utrecht bediend door een priesterbroeder.

In 1352 wordt de eerste priesterbroeder specifiek vermeld in een oorkonde van de abdij van Rijnsburg: hij droeg de naam Florens en trad op als getuige. In 1377 werd een Gerrit Jonghen als commandeur van Valkenburg genoemd.. Het erop volgende jaar werd Valken-

burg weer een kapel, maar een halve eeuw later, in 1424, zou zij de status van parochiekerk terugkrijgen. In 1425 nam hertog Filips de Goede de huizen en kerken van Leiden, Katwijk, Maasland en Valkenburg onder zijn speciale bescherming. De commanderij had in 1560 nog eigen inkomsten en uitgaven. Na de reformatie rond 1574 zal de zielzorg door de Duitse Orde zijn beëindigd.

Beschrijving en analyse

Het uiterlijk van de hervormde kerk in Valkenburg a/d Rijn, die in 1940 door een bombardement werd verwoest, heeft in de loop van de tijd grote veranderingen ondergaan. In 1941 werd de kerk opgegraven door de bekende archeoloog A.E. van Giffen. Hij vond als oudste vorm een pre-romaanse, driebeukige kerk met gereduceerd westwerk en een hoefijzervormig koor. Nog voor de twaalfde eeuw werd de hoefijzervorm gewijzigd in een veelhoekig koor.

De kerk werd vervolgens in de tweede helft van de twaalfde eeuw vergroot tot een forse basiliek, met als opvallend element een zeer plompe toren, die in 1666 moet zijn ingestort. De kerk had een gotisch noordtransept en een fors, recht gesloten koor dat te zien is op een tekening van de kunstenaar Abraham Rademaker uit ca. 1720. De zuidbeuk en het noordtransept waren gotisch en zullen uit de tijd van de Duitse Orde hebben gestamd. Mogelijk dateerden ze uit het eerste kwart van de zestiende eeuw.

De kerk werd in de loop van de tijd verkleind.. De noordbeuk is in 1844 ingrijpend verbouwd. De in 1940 herbouwde kerk werd in 1998 voorzien van een nieuwe toren. Op de kadastrale minuut uit 1832 zijn direct ten westen ervan twee stegen getekend met de namen Grote en Kleine Commandeursteeg

Literatuur

- Hartog, E. den, *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300*, Utrecht 2002
- [Overvoorde, J.C.] *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel 3: De Provincie Zuidholland*, 's-Gravenhage 1915

PROVINCIE ZEELAND

Voormalige commanderij Zandvoort Bij Walcherseweg 245 Middelburg

Inleiding

De commanderij Zandvoort stond in de buurtschap Zandvoort, gelegen ten westen van de stadsrand van Middelburg. Convent en kapel werden volgens de historicus Peter Hendrikx gesticht op de plaats van de huidige boerderij Hof Zandvoort tussen Middelburg en het dorpje Buttinge, en wel aan de zuidzijde van de Walcherseweg en de westzijde van de Zandvoortweg. Op het ogenblik is dit gebied nog steeds grotendeels als akkerland. Langs de Walcherseweg liggen enkele boerderijen, waaronder de Hof Zandvoort.

De Hof te Zandvoort ten westen van Middelburg, mogelijk plaats van de commanderij Zandvoort. Foto G.J. Dukker RCE 1994 (Coll RCE nr.250.848).

Geschiedenis

Zandvoort was een ambachtsheerlijkheid, die blijkbaar al vroeg werd verenigd met het noordelijker gelegen Buttinge, waar in ieder geval reeds in 1249 een parochiekerk aanwezig was. In 1271 gaf graaf Floris V toestemming aan de Duitse Orde om een convent te stichten in de buurtschap Zandvoort. Voorafgaand daaraan, in de jaren 1268-1271, hadden verschillende Zeeuwse edelen onroerend goed geschonken aan de Duitse Orde, zowel erven in de stad Middelburg als landerijen in Buttinge ten westen van de stad.

Het convent zou volgens oude bronnen zijn gebouwd op een (boeren?)erf dat Claas van Putten, een burger van Middelburg, en zijn vrouw de Duitse Orde hadden toebedeeld. Graaf Floris V schonk de Duitse Orde in 1284 de helft van het patronaatsrecht van de

Noordmonsterkerk ter plechtige nagedachtenis aan zijn voorouders.

In 1316 werd het convent binnen de stad Middelburg verplaatst naar een plek nabij de Noordmonsterkerk. Het convent en de kapel in Zandvoort werden vervolgens gesloopt. Het is aannemelijk dat de Duitse Orde het terrein van haar commanderij nog lang heeft behouden. In 1566 werd namelijk ‘Het huys in Duitschheerenlant’ aangekocht door de Middelburgse patriciër Willeboort Adriaanszoon Ter Stoepe. Of dit ‘huys’ de voormalige commanderij of een opvolger van het convent was, die als boerderij in gebruik was, is onbekend. Ter Stoepes kleinzoon zou de boerderij in 1654 transformeren tot een buitenplaats, waaraan de beide hekpijlers met de wapens van de familie Ter Stoepe nog herinneren.

Beschrijving en analyse

Zoals elders ook het geval is, is de buitenplaats Zandvoort ontstaan op het voormalige terrein van een convent. De juiste plaats van het in of kort na 1318 gesloopte klooster met kapel is niet bekend.

Aannemend dat de commanderij op dezelfde plek stond als de boerderij Zandvoort, een monumentale, zeventiende-eeuwse boerderij, werd de ligging ervan bepaald door een zandige kreekkrug, waarover de Walcherseweg en de Hoogelandseweg lopen. In het terrein zijn geen archeologische sporen van het convent of de kapel aangetroffen. Over de omgeving van de huidige boerderij Hof Zandvoort is in het informatiesysteem DANS geen enkele archeologische rapportage te vinden; de reden zal zijn dat in dit gebied nooit archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. Het blijft derhalve mogelijk dat bij een archeologisch onderzoek voorafgaand aan toekomstige bouwactiviteiten funderingen van de kapel en het conventshuis zullen worden aangetroffen.

Voormalige commanderij Middelburg in Middelburg Hofplein 8, 4331 CK Middelburg RM 28965

Inleiding

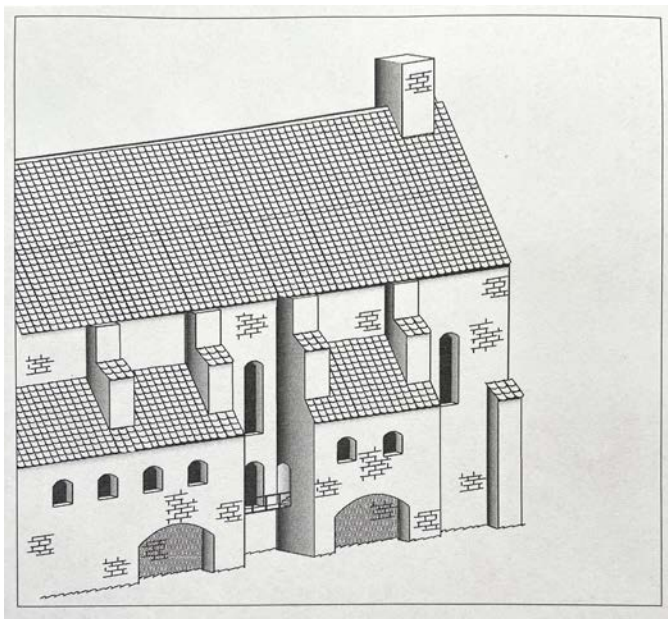
De commanderij van de Duitse Orde werd in 1317 verplaatst van Zandvoort naar een plaats binnen de stadsmuren van Middelburg. Na de reformatie werd deze verbouwd en opgenomen in het stadshuis van de familie De La Perre. In het De La Perrehuis is nu een deel van het Zeeuws Archief gevestigd.

Geschiedenis

Met steun van de graaf van Holland en Zeeland vestigde de Duitse Orde zich in 1317 vanuit Zandvoort in een nieuw convent bij de Noordmonsterkerk in Middelburg. Deze kerk werd in de twaalfde eeuw gebouwd op de plaats waar nu het Zeeuws Archief zich bevindt. Het commandeurshuis werd gebouwd ten zuiden van de Noordmonsterkerk. In de tijd dat de commandeur van Middelburg ook landcommandeur was en in Utrecht resideerde, werden zijn taken in Middelburg waargenomen door een kanunnik van de Noordmonsterkerk.

Tot het jaar 1469 waren aan de commanderij maar enkele broeders verbonden, van wie er één priester was die de kapel van het convent bediende. Vanwege geldzorgen werd in de daarop volgende periode de functie van commandeur niet ingevuld; het bezit werd beheerd door een externe rentmeester. Van 1550 tot 1580 had Middelburg weer een commandeur. In 1581 verkocht de Duitse Orde het gebouw van de commanderij aan Anna van Bourgondië del Fontes, Vrouwe van Baarland, voor de som van 1300 gulden. De orde vertrok hiermee uit Middelburg.

Het gebouw van de commanderij zou in 1621 worden veranderd, toen het in het bezit kwam van Johan van Reijgersberg. Na het overlijden van diens achterkleinzoon werd het huis in 1762 verkocht aan Jacoba van de Brande, gehuwd met Johan Adriaen van de Perre, die het complex ingrijpend lieten verbouwen en het huis de huidige verschijningsvorm gaf. Via vererving kwam het monumentale pand in het bezit van de familie Schorer. Deze familie verkocht de voormalige commanderij in 1838 aan de Staat der Nederlanden voor de huisvesting van een rechtbank. In 1995 werd de rechtbank naar elders verplaatst en het Huis van de Perre verbouwd om onderdak te bieden aan het Zeeuws Archief.

Reconstructie van de eetzaal van de commanderij Middelburg, reconstructie van een deel van een deel van de commanderij Middelburg (herkomst: Dijkstra & M.J.A. de Haan, Archeologisch onderzoek achter het "Van Perrehuis" Middelburg, Rapporten ROB nr. 52, Amersfoort 1998).

Beschrijving en analyse

Het monumentale Van de Perrehuis met zijn gebogen voorgevel die een *cour d'honneur* omsluit, kwam in 1765 tot stand in opdracht van Jacoba van de Brande. De noordmuur en een dwarsmuur van de achtervleugel dateren nog uit de eerste helft van de veertiende eeuw; ze behoren waarschijnlijk bij het gebouw dat de Duitse Orde kort na 1317 liet bouwen. Het vrij vlakke tongewelf met steekcapen van de kelder zou nog uit de vijftiende eeuw kunnen dateren. Het is een restant van de middeleeuwse commanderij.

De kapel van de commanderij werd rond 1415 in opdracht van de landcommandeur van Utrecht vervangen door nieuwbouw.

Literatuur

- Bakker, I., en J.M.M. Rooth, *Van de Perrehuis te Middelburg, Rechtbank Hofplein 8-10 Middelburg, Bouwhistorisch onderzoek*, 's-Gravenhage 1984
- Dekker, J., P. Don en A. Meijer, *Een bijzonder huis op een bijzondere plek. Het Van de Perrehuis in Middelburg en zijn omgeving*, Middelburg 2000
- J.A. Mol, 'Het middeleeuwse erfgoed van de Duitse Orde in Nederland', in: J.A. Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, Hilversum 2011, 298-319

Voormalige Noordmonsterkerk Hofplein, Middelburg

Inleiding

De voormalige Noordmonsterkerk, ook wel Grote of Sint Pieterskerk genoemd, lag ten noorden van het huidige Hofplein. De kerk werd bediend door de commanderij van de Duitse Orde. In 1834 werd het gebouw gesloopt.

De voormalige Noordmonsterkerk vanuit het noordwesten, gewassen pentekening, (Zeeuws archief, coll. Zeelandia Illustrata).

Geschiedenis

De kerk werd mogelijk aan het eind van de elfde eeuw gesticht als tweede parochiekerk, naast de Westmonsterkerk, ter plaatse van de huidige Markt. Het patronaatsrecht van de kerk was al in 1284 door graaf Floris V geschonken aan de Duitse Orde. Vanwege onenigheid over deze rechten en de tiendrechten werden deze in 1310 weer overgedragen aan de graaf van Holland en Zeeland. Die stichtte het erop volgende jaar een kapittel in de kerk. In 1316 werd ten zuiden van de kerk de commanderij gebouwd met een eigen kapel.

Tussen de commandeur en het kapittel bestonden nauwe betrekkingen. Omdat de com-

mandeur niet altijd in Middelburg resideerde, stelde de Duitse Orde regelmatig kanuniken aan als rentmeester. De deken van het Noordmonsterkapittel, Urbanus Herdinck, bewoonde de commanderij van 1543 tot 1560. In 1561 werd de Noordmonsterkerk toegewezen aan Nicolaas de Castro, de eerste bisschop van het nieuwe bisdom Middelburg. Na een lange belegering door de troepen van Willem van Oranje ging Middelburg in 1574 over naar de Staatsen. De kerk werd onmiddellijk ingericht voor de protestantse eredienst.

In 1833 besloot men de al enige tijd bouwvallige kerk te slopen, hetgeen in 1834 werd uitgevoerd.

Beschrijving en analyse

De Noordmonsterkerk lag aan de noordzijde van de in de negende eeuw aangelegde walburcht. Het terrein binnen de walburcht was bestemd voor de norbertijner abdij. Waarschijnlijk had de bebouwing rond de walburcht zich in het begin van de dertiende eeuw al zozeer had uitgebreid tot de nederzetting Middelburg, dat deze in 1217 stadsrechten kreeg. Op enige afstand van de walburcht werd rondom een gracht gegraven en een wal opgeworpen, en later een stadsmuur gebouwd.

Over de verschijningsvorm van de Noordmonsterkerk is niet veel meer bekend dan we kunnen opmaken uit achttiende- en vroeg-negentiende-eeuwse tekeningen,. De gotische kruiskerk had een ingebouwde toren bekroond met arkeltorentjes. In 2003 is een deel van de bakstenen fundering van de zuidelijke transeptarm bij rioleringswerkzaamheden tevoorschijn gekomen. Het is aan te nemen dat bij dergelijke graafwerkzaamheden in de toekomst nog meer delen van de fundering van de kerk zullen worden gevonden.

Literatuur

- Dekker, J., P. Don en A. Meijer, *Een bijzonder huis op een bijzondere plek. Het Van de Perrehuis in Middelburg en zijn omgeving*, Middelburg 2000

PROVINCIE NOORD-BRABANT

R.K. Willibrorduskerk
Sint-Wilbertsplein 12, 5761 BK Bakel
RM 8592

Inleiding

Bakel is als nederzetting van vroegmiddeleeuwse oorsprong. De kerk behoorde aanvankelijk tot de goederen van de abdij van Echternach in Luxemburg, maar kwam in 1437 in het bezit van de Duitse Orde. Bakel was gelegen binnen de heerlijkheid Gemert en om die reden werd de kerk bediend vanuit Gemert.

De Kerktoren van de Willibrorduskerk rond 1900 (Herkomst RCE 01599).

Geschiedenis

De landcommandeur Iwan van Cortenbach trachtte Gemert in het begin van de vijftiende eeuw uit te bouwen tot een kerkelijk centrum. In 1437 verwierf de landcommandeur Dirk van Bergenhusen, van de abdij van Echternach, het patronaatsrecht van de kerk van Bakel, waartoe ook Gemert behoorde. De Duitse Orde besloot toen Gemert van Bakel te schei-

den en een eigen parochie in Gemert te stichten. De kerk van Bakel bleef in de reformatieperiode in rooms-katholieke handen, omdat de heerlijkheid Gemert buiten de Republiek lag. In 1708 werd de kerk door brand verwoest, maar in 1721 werd deze herbouwd.

Beschrijving en analyse

De huidige kerk van Bakel is een driebeukige, basilicale parochiekerk. Het onderste deel van de toren en een groot deel van het schip en toren stammen uit het begin van de zestiende eeuw, terwijl het bovenste deel daarvan uit 1721 dateert, nadat de kerk in 1708 door een brand was verwoest. De oostelijke travee van de zuidbeuk en het tegenwoordige neogotische koor zijn pas vervaardigd in 1911, waarbij het koor een kleinere versie vervangt. Bij de bouw van de kerk in het begin van de zestiende eeuw én bij de herbouw na de brand in 1721 kan de Balije Biesen een rol van betekenis hebben gespeeld.

Cromvoirt, Sint-Lambertuskerk

Sint Lambertusstraat 53, 5266 AD Cromvoirt, gem. Vught

Inleiding

De Sint-Lambertuskerk van Cromvoirt is de opvolger van de kapel van dit dorp waarvan de commandeur van de Duitse Orde in Vught de 'collator' was. De kapel behoorde tot 1717 tot de Lambertuskerk van Vught.

Geschiedenis

De kapel van het gehucht Cromvoirt wordt voor het eerst vermeld in 1459, in de administratie van het aartsdiaconaat 's-Hertogenbosch. In 1493 werd er wekelijks een heilige mis gehouden. In 1502 werd Arnold van Spreeuwel benoemd tot rector van het Sint-Lambertusaltaar in de kapel van Cromvoirt. De kapel werd ook later steeds door een rector bediend. In 1640, 1643 en 1678 droeg de landcommandeur van de balije Biesen de nieuwe kandidaten voor de functie van rector van Cromvoirt voor aan de landdeken van Hilvarenbeek. In 1555 wordt Floris van Maschereel de 'collator' van de kapel van Cromvoirt genoemd.

De rentmeester van de geestelijke goederen in Staats-Brabant confisqueerde in 1648 het vermogen van de kapel. In het jaar 1717 werd de kapel van Cromvoirt, ondanks protesten van de landcommandeur van Biesen en de pastoor van de Lambertuskerk, verheven tot een zelfstandige statie. Aangenomen wordt dat vanaf dat moment de rol van Duitse Orde in de zielzorg van Cromvoirt voorbij was.

Beschrijving en analyse

Van de oorspronkelijke, waarschijnlijk vijftiende-eeuwse kapel restte in de achttiende eeuw slechts een torentje. De huidige kerk is een neogotische kruisbasiliek die in 1887 gebouwd werd naar ontwerp van de architect C. Weber. De vrijstaande toren uit 1891 werd verlaagd, nadat deze in 1944 oorlogsschade had opgelopen.

Literatuur

- Kappelhof, A., *Inventaris van de archieven van de Duitse Orde te Vught 1334-1795*, 's Gravenhage 1978
- Kappelhof, A., *Geschiedenis van de commanderij Vught van de Duitse Orde*, 's-Gravenhage 2018

Deurne, R.K. Sint Willibrorduskerk
Markt 9, Deurne
RM 12372

Inleiding

De kerk is gelegen in de oude kern van het dorp Deurne dat in de loop van de twintigste eeuw sterk is gegroeid. Het is oorspronkelijk een akkerdorp dat ontstond aan de rand van de Peel.

Gezicht op kerk en toren van Deurne vanuit noord-oosten 1957 (Herkomst RCE, G. Th. Dellemare 1957 nr. 49.945).

Geschiedenis

De kerk was sinds de vroege middeleeuwen bezit van de abdij van Echternach. Waarschijnlijk is de oorspronkelijke romaanse kerk gebouwd in opdracht van de abdij, en dat geldt ook – rond 1400 – voor het huidige schip en de toren. In 1437 verwierf de landcommandeur van de Duitse Orde Balije Biesen, Dirk van Betgenhusen via de abdij het patronaatsrecht van de kerk van Deurne tegen een jaarlijkse cijns. De Duit-

sche Orde zal een rol hebben gespeeld bij de vernieuwing van het gotische koor en transept rond 1460.

Beschrijving en analyse

De Rooms-Katholieke Willibrorduskerk van Deurne is een laatgotische kruisbasiliek met een vijfzijdig gesloten koor en een westtoren met ingesnoerde naaldspits. Schip en ingebouwde toren zijn gotisch en dateren uit omstreeks 1400. Het koor en transept zijn rond 1460 gebouwd en zullen op de plaats van een ouder koor zijn gekomen. Na een bliksem-inslag in 1737 brandde de kap af en werd er een nieuwe geplaatst, waarop een (lagere en eenvoudiger) spits werd gezet. Naar ontwerp van Pierre Cuypers werd de kerk in 1881-82 ingrijpend gerestaureerd, waarbij het koor werd vervangen en de zijbeuken van het schip ingrijpend werden gewijzigd door het verhogen en aanbrengen van steekappen. De zijbeuken werden verlengd naar het westen, waardoor de toren ingebouwd raakte.

Literatuur

- Kolman e.a., C., *Monumenten in Nederland, Noord-Brabant, Zeist/Zwolle* 1997

Voormalige Sint-Antoniuskapel van Riel Riel z.nr., Eindhoven

Inleiding

In de buurtschap Riel bij Eindhoven stond in het verleden een Sint-Antoniuskapel die werd bediend door de commanderij Gemert. De kapel behoorde oorspronkelijk bij de parochie Geldrop.

Geschiedenis

Over de kapel is weinig bekend. In 1487 werd de inwoners van Riel toegestaan, namens paus Innocentius VIII, dat in de Antoniuskapel een seculier of regulier geestelijke werd aangesteld om de Heilige Mis te lezen.

Beschrijving en analyse

Riel is een akkerdorp dat bestaat uit een reeks langhuisboerderijen gelegen rond een driehoekige 'plaatse' of plein. De verdwenen kapel, waarvan de exacte locatie niet bekend is, heeft waarschijnlijk op dit driehoekige plein gestaan.

Literatuur

- Brokken, H.M., en W.M. Lindermann, *Inventaris van het Archief van de Kommanderij van de Duitse Orde te Gemert 1249-1795*, Den Bosch 1977
- Thelen, T., 'De Duitse-Ordekerk van Sint-Jans-Onthoofding', in: T. Thelen (red.), *Soevereine Heerlijkheid Commanderij Gemert*, Gemert 2009, 79-90

Geldrop, H.H. Maria en Brigidakerk Nieuwendijk 2, 5662 AE Geldrop RM 16034

Inleiding

Het dorp Geldrop is een middeleeuwse nederzetting aan de rand van een beekdal. De kerk ligt in het midden van het dorp. De huidige driebeukige kruisbasiliek werd in 1887 gebouwd op de plaats van de middeleeuwse kerk.

Geschiedenis

De kerk van Geldrop werd waarschijnlijk gesticht in de veertiende eeuw. Zij werd bediend door de Duitse Orde, tot 1648 toen de kerk werd overgedragen aan de gereformeerde gemeenschap. Die was vrij klein en had moeite het onderhoud te bekostigen. De Rooms-Katholieken kerken op het kasteel van Geldrop, en voor hen werd daar in 1671 op gronden van de kasteelheer een schuilkerk gebouwd; de rol van de Duitse Orde was dus toen nog niet geheel uitgespeeld. In 1798 werd de middeleeuwse kerk overgedragen aan de rooms-katholieken, maar die bleven tot 1823 gebruikmaken van de schuurkerk. Vanaf dat jaar werd de oude middeleeuwse kerk weer door de katholieken in gebruik genomen.

De toren was in 1798 bezit geworden van de burgerlijke gemeente. In de jaren 1880 wenste men de kerk te slopen en te vervangen door een nieuw kerkschip en koor, met uitzondering van de toren. De plannen werden echter gewijzigd omdat in 1887, tijdens de bouw, toen het schip al was gesloopt, de kerktoren bij een zware storm voor de helft instortte. De toren was zo beschadigd dat het gemeentebestuur besloot hem te slopen.

Beschrijving en analyse

De kerk van Geldrop is in 1887 gesloopt. Slechts op basis van historisch beeldmateriaal kan men er een bouwhistorische analyse van maken. Behalve de kadastrale minuut uit 1832 maken een tekening van Hendrik Verhees (1807) en een litho naar een ongedateerde tekening van Jacq Rycken het mogelijk zich een beeld van de kerk te vormen. De middeleeuwse kerk van Geldrop bezat een basilicaal schip van vier traveeën en een lager en smaller driezijdig gesloten koor. De westtoren was vrij hoog en telde vier geledingen, waarvan de bovenste een zestiende-eeuwse toevoeging kan zijn geweest.

Literatuur

- Arnold, e.a., U., *Ridders en Priesters, acht eeuwen Duitse Orde in Noordwest-Europa*, Alden-Biesen 1992.

Gemert-Esdonk, Sint Maria-Magdalenakapel of Spijkerkapel Esdonkdijk 15, 5421 PX Gemert RM 16061

Inleiding

De Spijkerkapel van Gemert is gelegen in het gehucht Esdonk ten noordwesten van dit dorp aan de rand van De Peel. De kapel stond aan de zuidzijde van een vrijwel vierkant plein of ‘plaatse’. De bouw ervan begon aan het eind van de zeventiende eeuw onder leiding van een priester van de Duitse Orde.

Maria Magdalenakapel te Esdonk vanuit het westen. 1997. (Herkomst RCE, foto J.P. de Koning 1997 nr. 348.397).

Geschiedenis

De geschiedenis van de oudere kapel van Esdonk gaat terug tot in de zestiende eeuw. In 1562 werd erover vermeld dat ‘het capelleken van Marien Magdalena was gelegen binnen de vrije heerlijkheid Gemert’, waar vanaf 1662 niet meer de beperkingen voor de rooms-katholieke eredienst golden. De huidige Spijkerkapel – waarschijnlijk zo genoemd vanwege het offeren van spijkers, mogelijk ter herinnering aan de kruisiging – werd in 1695 gebouwd op initiatief van de Duitse Orde-priester Everhardus Gilles van Seppere, rentmeester van de commanderij van Gemert. Deze kapel vervangt een ouder gebouw met een houtskelet en vakwerk wanden.

In de Spijkerkapel wordt een Corpus Christus vereerd, een levensgroot eikenhouten beeld uit de zeventiende eeuw dat Christus in zijn graf voorstelt. In 1843 werden er geen diensten meer in de kapel gehouden, maar in ieder geval vóór 1870 werd de verering van Christus er opnieuw gestart, waarschijnlijk nadat men kort na 1853 een houten corpus

van Christus uit de parochiekerk te Gemert naar Esdonk had overgebracht. In 1941 werd tegen de linkerzijmuur van de kapel een ondiepe aanbouw met een getoogde opening aangebracht, om het heilige graf in onder te brengen.

Beschrijving en analyse

De kapel is een eenbeukig gebouw met driezijdige koorsluiting onder een zadeldak dat aan de voorzijde eindigt tegen een tuitgevel. Op het midden van het zadeldak bevindt zich een dakruiter. De kapel is twee traveeën diep en bezit in de linkerzijgevel rechts een getoogde ingang en links een uitbouw met getoogde opening (heilig graf). In de voorgevel zit een dichtgezette toog, wat mogelijk een aanwijzing is dat men in 1695 rekening hield met een uitbreiding in de vorm van een schip. Het nog bestaande gebouw zou dan na die uitbreiding als koor hebben moeten functioneren. In de vulling van de boog is een hardstenen venster met accoladevorm opgenomen, typerend voor de architectuur in Limburg in die tijd.

De eenvoudige kapel sluit qua architectuur aan bij de bouwkunst van de late zeventiende eeuw. Tegen de achterzijde is in 1941 een nieuw heilig graf aangebouwd, waarin het zeventiende-eeuwse corpus van Christus ligt.

Literatuur

- Rooijackers, G., Esdonk in: P.J. Margry (red.), ‘Bedevaart en Bedevaartplaatsen in Nederland’ (www: meertens.knaw.nl/bedevaart)

Gemert, Commanderie Gemert
Ridderplein 11-17, 5421 CW Gemert
RM 529544

Inleiding

De commanderie of het kasteel van Gemert is gelegen aan de westrand van het kerkdorp Gemert. Het complex bestond uit verschillende bouwelementen. Het centrale bouwwerk was de omgrachte hoofdburcht, die in de achttiende eeuw werd samengevoegd met de ten zuiden daarvan gelegen voorburcht. Verder was er de commanderie, die omgeven werd door een brede strook grond en een buitengracht gescheiden van de omgeving. De huidige parochiekerk uit 1437 vormt wel een visuele en functionele eenheid met het kasteel, maar is niet omsloten door de buitengracht.

Geschiedenis

Pas in 1437 werd Gemert een zelfstandige parochie. Er zal toen begonnen zijn met de bouw van de huidige kerk, hoewel het mogelijk is dat er een kapel op dezelfde plaats aan vooraf is gegaan. Bij deze parochiestichting mag een actieve rol van de Duitse Orde worden verondersteld.

Opvallend is de locatie van de nieuwe parochiekerk, namelijk direct naast het comman-

derijcomplex en niet in de nabijheid van het elfde-eeuwse kasteel van de Heren van Gemert dat iets noordelijker lag, aan de huidige Ruysenbergstraat, en in 1996 is opgegraven.

Onder leiding van landcommandeur Iwan van Cortenbach (1410-1434) werd in het begin van de vijftiende eeuw een nieuw, vierkant kasteel gebouwd met vier vleugels rond een binnenplaats en een uitspringend poortgebouw. Het werd nog voor Iwans dood voltooid en hij heeft er nog kort gewoond.

De bouw van de naastgelegen kerk is in gang gezet door zijn opvolger Diederik von Bergenhausen. Het complex was, naast Nieuwen Biesen en de landcommanderij Alden Biesen, de belangrijkste commanderij van de Balije Biesen. De Duitse Orde slaagde erin Gemert als Vrije Heerlijkheid uit te bouwen.

In het midden van de zestiende eeuw werd de voorburcht vernieuwd en aan het begin van de zeventiende eeuw werd de tweede voorburcht gebouwd. Na het Concilie van Trente ging de Duitse Orde zich sterk richten op de opleiding van priesters, die hun eigen Ordekerken moeten gaan bedienen. Hierin speelde de Latijnse school van Gemert een belangrijke rol. Deze werd niet gerealiseerd binnen het kasteelcomplex, maar ten noorden daarvan binnen een eigen omgracht terrein. Ook na 1629 wist de Duitse Orde zich in de Vrije Heerlijkheid binnen de Republiek te handhaven, met als gevolg dat de priesteropleiding in Gemert werd voortgezet. Gemert was zelfs zo succesvol dat in 1740 op de kelders een geheel nieuw modern landhuis werd gebouwd, dat evenwel nog steeds een kasteelachtig voorkomen had.

Tot aan de uiteindelijke komst van de Fransen in 1794 is Gemert als Orde-instelling blijven bestaan. Het kasteelcomplex van Gemert werd kort daarna overgedaan aan particulieren. Er werd een spinnerij in ondergebracht en in de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde het in een buitenplaats, waarvoor een nieuwe landschappelijke tuin werd aangelegd. Aan het eind van de negentiende eeuw kreeg het kasteel een kloosterbestemming, waarvoor op de voorburcht nieuwe kloostervleugels werden opgetrokken.

Hoofdgebouw van de commanderij Gemert uit 1744, Gemert in 2009 (foto RCE 13836-54715).

De zogenoemde "donjon" van de commanderij van Gemert (herkomst: Foto RCE 020423).

Beschrijving en analyse

Het complex van de commanderij van de Duitse Orde in Gemert is te vinden aan de westelijke rand van het gelijknamige dorp. Tot 1900 bestond Gemert voornamelijk uit een noord-zuid gerichte lintbebouwing langs de doorgaande weg van Veghel en Erp naar Bakel, die ook bekendstond als de Oude Weg. Men zou Gemert een 'baandorp' kunnen noemen. Het complex van de Duitse Orde en de kerk liggen direct aan deze doorgaande weg. Ter hoogte van de kasteellaan bevindt zich nu een plein, dat vrij recent de naam 'Ridderplein' heeft gekregen. Dit plein is de opvolger van de zogenoemde 'Plaatse': een verbreding van de plaatselijke Dorpsstraat, die als markt zal hebben gediend.

Het complex zelf wordt omgeven door een trapeziumvormige buitengracht met een schuine zijkant aan de oostzijde, richting het dorp. De noordelijke buitengracht vormt de zuidelijke begrenzing van het kerkhof van de R.K. Sint Jan de Doperkerk, die niet binnen de buitengracht staat. Wel binnen de buitengracht van het complex lagen – in een eigen omgrachting – de hoofdburcht en de oorspronkelijke voorburcht. De gracht tussen de voor- en hoofdburcht werd in 1937 gedempt om ruimte te maken voor de bouw van nieuwe kloostergebouwen. De vroegste en de latere voorburcht worden ontsloten door de kasteellaan – een brede oost-west gerichte laan die haaks op de hoofdstraat van het dorp staat. Halverwege de laan gaat men via een brug over de buitengracht en vervolgens door een poort van de eerste of voorste voorburcht.

De recentere voorste voorburcht is aan de noordzijde afgesloten door een eenlaagse dienstvleugel, met in het midden een poorttoren onder een schilddak en aan de noordwestzijde een uitspringende hoektoren. Het gebouw dateert uit de jaren 1606-07. Oorspronkelijk was sprake van een U-vorm, maar de beide dwarsvleugels aan de oost- en westzijde zijn verdwenen bij de herbesteding tot klooster.

Het door bebouwing omsloten voorplein geeft, via een tweede brug over de gracht, toegang tot de tweede voorburcht. Deze is bebouwd met een paviljoenachtig gebouw en een aangrenzende, eenlaagse dienstvleugel met een poort uit 1548. Tussen het paviljoen en de poortvleugel is een bouwnaad aanwezig, wat erop duidt dat beide bouwdelen niet even oud zijn. De ouderdom en functie van het paviljoen zijn niet bekend. De architectuurhistorische elementen bestaan uit traditionele kastelelementen als schijnhoektorentjes, die sterk overeenkomen met de schijntorentjes die op de voorganger van het huidige kasteel (uit 1740) aanwezig waren.

Het hoofdgebouw uit 1740 met in de kelders muurwerk van het eerdere gebouw uit de vroege vijftiende eeuw bestaat uit een U-vorm, waarbij de ingang is gesitueerd in een terugspringend deel van de gevel. Deze ingang wordt verlevendigd door een drie vensterassen breed middenrisaliet, met een fronton versierd met wapens van de Duitse Orde en de landcommandeur in een Lodewijk XIV-omlijsting. Het geheel is uitgevoerd naar plannen van een zekere Martinus van Gemert.

Het gebouw heeft twee bouwlagen boven een bovengrondse kelder, die voor een deel bijzondere stergewelven bezitten die een sterke gelijkenis hebben met die van het reusachtige kasteel Marienburg, de zetel van de Grootmeester van de Teutoonse ridders in het Poolse Malbork. Ze zijn echter niet middeleeuws, zoals lang werd verondersteld, maar dateren uit de achttiende eeuw. In 1887 brak een brand uit in het kasteel, die vooral gevolgen had voor de kap. Bij de herbouw kreeg het kasteel het huidige mansardedak. Door de moderniseringen tijdens de kloosterperiode, die tot in de eenentwintigste eeuw heeft geduurd, is niets bewaard gebleven van de achttiende-eeuwse inrichting, behalve de kelders.

Van de oorspronkelijke voorburcht bleef het ‘donjon-achtige’ bouwvolume en het aansluitende tweede poortgebouw uit 1548 bewaard. De rest van de dienstvleugels zijn in de negentiende en twintigste eeuw vernieuwd ten hoeve van de kloosterfunctie. Van de in 1606-07 gebouwde voorpoort, die de voorste voorburcht aan de zuidzijde afsluit, is het grootste deel bewaard gebleven. De direct uit de gracht oprijzende eenlaagse dienstvleugel bezit in het midden een hoger opgetrokken poortgebouw onder een schilddak en op de zuidwesthoek een eveneens hoger opgetrokken uitspringende toren met een bijzondere ingesnoerde achtkantige spits.

Via de laatstgenoemde poort en een brug over de buitengracht komt men nog steeds uit op een brede laan, die aan de dorpszijde is afgesloten door een sierlijk smeedijzeren hek uit 1740, gelijktijdig met de ingrijpende herbouw van de hoofdburcht. Bij het complex behoort een ommuurde moestuin en een landschappelijke parkaanleg.

Literatuur

- Aarts, B., ‘Bouw en verbouw van het kasteel van de Duitse Orde’, in: T. Thelen (red.), *Commanderij Gemert, beeldend verleden*, Gemert, 43-63
- Arnold e.a., U., *De Balijs Biesen in het Rijn-Maasgebied*, Gent 1993
- Mertens, J., *Machtige ridders; burgerlijke herders. De Duitse Orde en haar priesters in het land van Maas en Rijn (1220-1800)*, Bilzen 2022
- Mol, J.A., ‘Het middeleeuwse erfgoed van de Duitse Orde in Nederland’, in: J.A. Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, Hilversum 2011, 296-319
- Thelen (red.), T., *Commanderij Gemert, beeldend verleden*, Gemert 1990
- Thelen (red.), T., *Soevereine Heerlijkheid Commanderij Gemert*, Gemert 2009

Gemert, R.K. Jan de Doperkerk
Kerkepad 4, 5421 KX Gemert
RM 16050

Inleiding

Tot het complex van de Duitse Orde in Gemert behoort ook de – ten noorden van de hoofdburcht, aan de overzijde van de buitengracht gelegen – aan Sint Jan gewijde rooms-katholieke kerk.

De Jan de Doperkerk vanuit het westen. In de 19de eeuw verbouwde gotische kerk, (Foto auteur 2022).

Geschiedenis

De kerk van Gemert moet zijn gebouwd kort nadat de parochie zich in 1437 afscheidde van Bakel. De parochiekerk zou volgens een veertiende-eeuws necrologium, tezamen met een aantal boerderijen, in de loop van de dertiende eeuw aan de Duitse Orde zijn geschonken door Dirk Berthout. Of deze Dirk verwant was aan de Berthouts uit Mechelen is niet bekend, maar niet onmogelijk. Aangezien de kerk in de Vrije Heerlijkheid van Gemert was gelegen, kon de Rooms-Katholieke zielzorg na de reformatie doorgaan. In 1798 ging de kerk over naar de parochie Gemert. In opdracht van het parochiebestuur werd het gebouw in de jaren 1850 gerestaureerd, waarbij het schip naar het westen toe werd verlengd en voorzien van een nieuwe toren.

Beschrijving en analyse

De huidige parochiekerk is een driebeukige basiliek met een vijfzijdig koor en rijkversierde neogotische westtoren. Het koor en het middenschip dateren nog uit de vijftiende eeuw –

het koor uit de jaren 1467-82 en het aansluitende deel van het middenschip waarschijnlijk uit de daaropvolgende decennia. De kerk kende geen toren. Wel was er een vrijstaande, houten klokkentoren aanwezig.

Het is niet duidelijk of het schip nog stamt uit de voorafgaande decennia of dat het na 1482 werd gebouwd. In de jaren 1853-55 werd de kerk naar plannen van de architect A.J. Tulder verlengd naar het westen in neogotische stijl en afgesloten door een westtoren. Een van de noordelijke kapellen heeft nog een gewelf dat mogelijk dateert uit de vijftiende eeuw.

Gemert, Voormalige Latijnse school

Ruyschenbergstraat 3, 3a, 3b, 5421 KR Gemert

RM 518081

Inleiding

Het gebouw in renaissancestijl waarin de Latijns school was gevestigd, staat ten noorden van kasteel en kerk, en dateert uit 1887. Het vervangt de Latijnse school die zijn oorsprong vond in de opleiding van toekomstige priesters door de Duitse Orde. De voorganger dateert uit 1587 en werd gebouwd op een omgracht terrein dat ooit behoorde bij het oudste kasteel van Gemert, Het Hooghuis van de Heren van Gemert.

Geschiedenis

De stichting van de Latijnse school vond plaats in 1587 door de landcommandeur Hendrick von Reusschenberg. Deze Latijnse school was vooral bedoeld als eerste deel van de opleiding van de Duitse Ordepriesters, waaraan na het Concilie van Trente dringend behoefte was. Het huidige gebouw werd in 1887-91 gebouwd als gymnasium naar ontwerp van M. Dreesen, gemeentearchitect van Helmond, en verving de Latijnse school. Aansluitend werd een rectorwoning gebouwd. In 1977 werd in de Latijnse school het gemeentearchief gevestigd.

Beschrijving en analyse

Op de kadastrale minuut uit 1832 ziet men ten noorden van de commanderij en kerk op een onregelmatig omgracht terrein een langgerekt oost-west gericht gebouw. Dit gebouw was de Latijnse school. Het was, getuige een achttiende-eeuwse van Andries Schoemaker een langgerekte vleugel onder een schilddak. Het gebouw had een half verzonken kelder en daarboven een bel-etage. Gezien het forse aantal dakkapellen zal de zolderverdieping als slaapzaal kunnen zijn gebruikt. Het huidige gebouw van één bouwlaag onder een omgaand zadeldak, bezit in het midden een toren met spits en twee eindrisalieten met trapgevels. Aan de rechterzijde ligt de eenlaagse rectorwoning met omgaand schilddak uit 1887, die ten opzichte van de school naar voren springt. Dit gebouw telt aan de voorzijde drie vensterassen met een middenrisaliet met trapgevel.

Literatuur

- Arnold e.a., U., *De Balije Biesen in het Rijn-Maasgebied*, Gent 1993
- Mertens, J., *Machtige ridders; Burgerlijke herders; De Duitse Orde en haar priesters in het land van Maas en Rijn (1220-1800)*, Bilzen 2022

Handel, R.K. Kerk van Maria Hemelvaart Onze Lieve Vrouwstraat 61, 5423 SJ Handel, gem. Gemert-Bakel RM 16059

Inleiding

Het dorp Handel behoort tegenwoordig tot de gemeente Gemert-Bakel, maar vroeger tot de heerlijkheid Gemert. Handel is bekend vanwege de Maria-bedevaart en als oudste en bekendste bedevaartsoord van Noord-Brabant. De Duitse Orde heeft er een belangrijke rol gespeeld, vooral in de achttiende eeuw.

De Onze-Lieve-Vrouw-Ten-hemelopnemingskerk vanuit het noorden, (Foto IJ. Heins RCE 2004, nr. 503.871).

Geschiedenis

De kapel van Handel wordt het eerst vermeld in 1368. Hier bevindt zich een lindenhouten beeldje van Maria – ‘Onze Lieve Vrouwe van Handel’ –, dat uit de veertiende eeuw stamt en het doel was van de bedevaartgangers. Waarschijnlijk begonnen de bedevaarten in de vijftiende eeuw. In ieder geval werd de kapel in 1459 tot rectoraat kerk verheven. Aange-

zien Handel in de Vrije Heerlijkheid Gemert lag, konden de bedevaarten ook doorgang vinden in de zeventiende en achttiende eeuw.

In 1902 is de kerk onder leiding van de architect Jos Cuypers ingrijpend verbouwd. De bedevaarten vinden nog steeds plaats.

Beschrijving en analyse

De huidige kerk is ontstaan door een fors aantal uitbreidingen van de oorspronkelijke vijftiende-eeuwse kapel. In de jaren 1696-1708 is onder de regering van landcommandeur Hendrik van Wassenaar van Warmond een nieuw koor gebouwd. Kort daarop heeft men het schip vergroot om de grote schare pelgrims te kunnen herbergen. In 1747 werd het westelijke deel van het schip nogmaals vernieuwd. Een goed beeld van de kerk na deze verbouwingen en uitbreidingen geeft de tekening die de veelzijdige Hendrik Verhees er rond 1800 van maakte. De toren uit de vijftiende eeuw zou pas in 1896 plaatsmaken voor een nieuwe neogotische toren. In de kapel van Handel zijn nog steeds religieuze voorwerpen aanwezig voorzien van wapens van de Duitse Orde.

Literatuur

- Lathouwens, P., 'Handel, een Mariaoord', in: T. Thelen (red.), *Commanderij Gemert, beeldend verleden*, Gemert 1990, 87-103

Handel, Wegkapel

Lodderdijk z.nr. (tussen nr. 24 en 26), Handel, gem. Gemert-Bakel

Inleiding

Aan de Lodderdijk, de weg van Gemert naar Handel, staat halverwege nog een bakstenen wegkapel die deel heeft uitgemaakt van de statieweg van de Zeven Smarten van Maria. De priesters van de Duitse Orde organiseerden hierlangs, tussen Handel en Gemert, een processie. De bedevaart bestaat in gewijzigde vorm nog steeds en behoort tot het immateriële erfgoed van de voormalige heerlijkheid Gemert, en daarmee van de Duitse Orde.

Geschiedenis

De verering van Maria in de kapel van Handel gaat ten minste terug tot 1368. Deze verering is blijkbaar in 1648 officieel beëindigd, maar zal na 1662, toen de Staatse bezetting van de heerlijkheid Gemert werd opgeheven, weer sterk zijn toegenomen. De middeleeuwse kapel van Handel kreeg zijn functie als bedevaartkapel toen terug. Op iedere Tweede Pinksterdag, de dag van wijding van de kapel van Handel, vindt sinds de zeventiende eeuw een processie plaats vanuit de kapel van Handel naar de commanderij of kerk in Gemert. Sinds de negentiende eeuw gaat de processie van start in Gemert.

Tijdens de bedevaart werd gestopt bij de zeven bidkapellen voor een gebed. Vandaar dat de weg waarlangs de processie loopt ook wel wordt aangeduid als 'keskesdijk' (dijk van de kastjes). In 1888-1891 zijn zes van de zeven bidkapellen of 'keskes' vervangen door neogo-

tische bidkapelletjes, die nu nog bestaan. De bedevaart zal na 1800, toen de heerlijkheid Gemert onderdeel werd van de Bataafse Republiek, tijdelijk zijn gestopt. In het begin van de negentiende eeuw vond langzamerhand een herstel plaats. Blijkbaar vond in het laatste kwart van de negentiende eeuw een sterke opleving plaats, die samenhang met de verandering van het kasteel van Gemert van buitenplaats in klooster.

De Lodderdijk met rechts het wegkapel 1964 (Herkomst RCE G.J. Dukker 94.802).

Beschrijving en analyse

Aan de Lodderdijk staat een in baksteen opgetrokken beeldkastje op rechthoekige plattegrond met verbreed basement en afgedekt met een bakstenen ezelsrug. In een van korte zijden bevindt zich een getoogde nis, waarin een houten beeld van de H. Maria staat, als Vrouw van Smarten. Dit beeld dateert uit achttiende eeuw. De bidkapel is de enige van de oorspronkelijk zeven kapellen van de processieweg tussen Handel en Gemert.

Literatuur

- Lathouwers, P, 'Handel, een Mariaoord', in: T. Tholen (red.), *Commanderij Gemert. Beeldend verleden*, Gemert 1990, 87-103

Haren, R.K. Lambertuskerk
Kerkplein 7, 5368 AM Haren
RM 28515

Inleiding

De commanderij van Gemert had het patronaatsrecht van de parochiekerk van het dorp Haren, ten zuidoosten van Megen.

Geschiedenis

Het dorp Haren wordt voor het eerst genoemd in oorkonden uit 1191 en 1196. Het dorp was gelegen in de graafschap Megen, dat in 1697 onderdeel werd van het land van Ravenstein. In 1794 werd dit graafschap veroverd door de Fransen en vervolgens in 1800 verkocht aan de Bataafse Republiek. Om die reden was het een enclave in Staats-Brabant waar ten tijde van de Republiek de rooms-katholieken vrij waren hun kerken te bezoeken. De parochiekerk stond aan de zuidrand van een fors akkercomplex op de overgang naar een laag gebied met weilanden. Ten zuiden van de kerk werd in 1501 op de ‘Cuyckse hofstat’ het nog bestaande klooster Bethlehem van de Zusters Franciscanessen Penitenten gesticht. Dit klooster heeft nog steeds een visuele relatie met de kerk. Wat het verband van dit nonnenklooster – gesticht door het Gelderse geslacht Talhout – was met de nabijgelegen Lambertuskerk is niet bekend.

Beschrijving en analyse

De huidige rooms-katholieke Lambertuskerk van Haren is een pseudo-basiliek, gebouwd in 1867-68 naar ontwerp van de architect H.J. van Tulder – een pionier op het gebied van neogotische kerkenbouw. De kerk zou volgens de literatuur zijn opgericht ter vervanging van een twaalfde-eeuwse kerk. Op basis van het kadastrale minuutplan is aan te nemen dat de kerk in de late middeleeuwen is verbouwd tot een overwelfde gotische kerk met versmald driezijdig gesloten koor. In de kerktoren hangt een klok met een diameter van 90 cm, gegoten door Josef Michelin. Deze draagt het volgende opschrift: IN HONOREM DEI OPT MAX ET S LAMBERTI ME FECIT IOSEPHUS MICHELIN SUB DNO SIMONE MORAEO ORDINIS THEUTONICI PRESBYTERO ET PASTORE IN HAREN ANNO 1646,

Literatuur

- Kolman, C., B. Olde Meierink en R. Stenvert, *Monumenten in Nederland, Noord-Brabant*, Zeist/Zwolle 1997
- Nieuwenhoven, H.J. van, *Klokkenvordering 1942-1943*, Huizen 1996

Heesch, Voormalig gasthuis en parochiekerk Sint Petrus-banden Hoek Osseweg en Goorstraat, Heesch

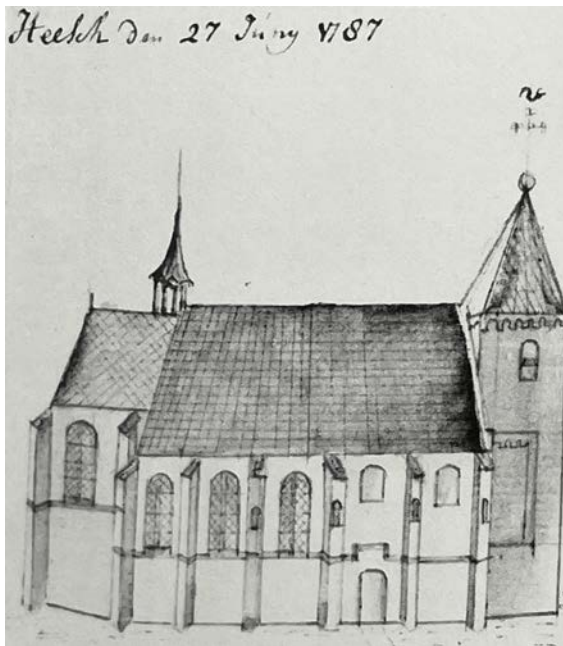
Inleiding

Het voormalige gasthuis in Heesch, waarvan de locatie niet meer bekend is, en de parochiekerk Sint-Petrus-Banden, die daar tot 1869 op de hoek van de Goorstraat en Osseweg stond, werd bediend vanuit de commanderij Gemert.

Geschiedenis

Het dorp Heesch wordt al in 1159 vermeld. In het midden van dertiende eeuw was Heesch een zelfstandige kerk. In de kerk bevond zich een Catherina-altaar dat zeker sinds de late

veertiende eeuw werd bediend door een rector. Of de landcommandeur van Biesen de patronaatsrechten van het Sint-Catherina-altaar in de parochiekerk en het gasthuis bezat, zoals in de zeventiende eeuw gebruikelijk was, is niet duidelijk. Het gasthuis van Heesch werd in 1633 gesloopt en de bijbehorende landerijen werden verpacht. Bovendien werd de kerk in 1648 aan de rooms-katholieke eredienst onttrokken. Na 1672 werd in Heesch voor de rooms-katholieken een schuurkerk gebouwd. Of de Duitse Orde een rol heeft gespeeld in de bediening van de schuurkerk is onbekend. In 1800 kregen de rooms-katholieken de parochiekerk weer terug.

De middeleeuwse kerk van Heesch werd in 1869 gesloopt. Pentekening van Hedrik Verhees 1787. (Herkomst: Laarhoven, Het schetsboek van Hendrik Verhees).

Beschrijving en analyse

De middeleeuwse kerk van Heesch was gewijd aan Sint Petrus' Banden – het feest van de bevrijding van Petrus – en werd in 1869 gesloopt, nadat elders in het dorp naar ontwerp van Carl Weber een nieuwe neogotische kerk was gebouwd. Deze werd in 1944 door oorlogsgeweld zwaar beschadigd. De kerk werd spoedig hersteld, maar na een brand in 1964, waarbij het gebouw ernstige schade opliep, werd in 1968 een nieuwe kerk naar ontwerp van Cees Geenen gebouwd. Hendrik Verhees heeft de middeleeuwse kerk van Heesch afgebeeld in een van zijn schetsboeken (1787-1809). Over de locatie en verschijningsvorm van het in 1633 gesloopte gasthuis is niets bekend.

Literatuur

- Brokken, H.M., en W.M. Lindermann, *Inventaris van het Archief van de Kommanderij van de Duitse Orde te Gemert 1249-1795*, Den Bosch 1977
- Thelen, T., 'De Duitse-Orde Kerk van Sint-Jans-Onthoofding', in: T. Thelen (red.), *Soevereine Heerlijkheid Commanderij Gemert*, Gemert 2009, 79-90

Voormalige kapel van Brouwhuis/Bruheze Ergens aan de Bruhezerweg in Helmond

Inleiding

In het gehucht Brouwhuis, dat in de middeleeuwen ‘Bruheze’ werd genoemd, moet een kapel hebben gestaan die door de commanderij van Gemert werd bediend. De buurtschap viel onder de parochie Bakel, die bij de vrije heerlijkheid Gemert behoorde.

De buurtschap is na een grenswijziging in 1967 gevoegd bij de gemeente Helmond, om stadsuitbreiding mogelijk te maken, en is toen vrijwel geheel opgegaan in een nieuwbouwwijk.

Geschiedenis

In de buurtschap Brouwhuis ontwikkelde zich door de aanleg van een tramlijn een kern waar in 1929 een kerk werd gebouwd. Deze kerk lag voor de helft in de parochie Bakel en voor de andere helft in de parochie Vlierden. We mogen aannemen dat de kapel vanuit de kerk van Bakel is bediend. In de achttiende eeuw had de Duitse Orde beneficiën te vergeven van het altaar van Sint-Jan en Sint-Antonius in de kerk van Bakel, alsmede van een kapel op Brouwhuis in Bakel. De kapel kan, ondanks de reformatie, toch hebben gefunctioneerd in de zeventiende en achttiende eeuw, omdat zij binnen de vrije heerlijkheid Gemert lag.

Beschrijving en analyse

Waar de kapel van Brouwhuis precies gestaan heeft, is niet bekend, maar de plek moet zijn geweest in het Bakelse deel van Brouwhuis. In 1788 bestond de kapel nog steeds, maar op de kadastrale minuut van 1832 is er geen spoor meer van te bekennen.

Langs de huidige Bruhezerweg was in 1832 een agrarische lintbebouwing aanwezig, waarvan nu nog enkele boerderijen binnen de stedelijke bebouwing van Helmond herkenbaar zijn. Hier ergens zal de kapel hebben gestaan. De buurtschap Brouwhuis is door een grenswijziging grotendeels onder de gemeente Helmond komen te vallen en qua aanzien en karakter geheel veranderd door de aanleg van een nieuwbouwwijk. Bij de bouwwerkzaamheden na 1967 zijn voor zover bekend geen resten van de kapel aangetroffen.

Literatuur

- Brokken, H.M., en W.M. Lindermann, *Inventaris van het Archief van de Kommanderij van de Duitse Orde te Gemert 1249-1795*, Den Bosch 1977

's-Hertogenbosch, Voormalige kapel van Deuteren Deuterensestraat z.nr., 's-Hertogenbosch

Inleiding

Aan de huidige stadsrand van Den Bosch ligt het gehucht Deuteren, dat in de negentiende eeuw ook werd aangeduid als 'Groot-Deuteren'. De buurtschap moet niet worden verward worden met de na de Tweede Wereldoorlog gebouwde wijk Deuteren ten noorden van de Vlijmenseweg. Hier stond tot in de zeventiende eeuw een kapel, die behoorde bij de Lambertuskerk in Vught en werd bediend vanuit de commanderij van Vught.

Geschiedenis

De Duitse Orde bezat, naast de tienden van de buurtschap Deuteren, ook een kapel, waarvan in 1491 voor het eerst melding wordt gemaakt. In 1610 werd een lijst opgesteld van de verdwenen voorwerpen van de Sint Lambertuskerk in Vught en de kapellen in Cromvoirt en Deuteren.² De kapel bestond toen dus nog. De tienden van Deuteren werden in de zestiende eeuw verpacht. In 1629 werd bij het dorpje een legerkamp gebouwd met de naam 'Kwartier van Rees'.

De buurtschap behoorde vanaf 1811 bij de gemeente Cromvoirt en viel in 1933, bij de opheffing daarvan, onder de gemeente Den Bosch.

Beschrijving en analyse

De kapel stond in Deuteren, een buurtschap die nog steeds bestaat, en wel in de vorm van een lintbebouwing aan weerszijden van de Deutersestraat, ten zuiden van de Vlijmensestraat. Tussen de nieuwbouwhuizen staat een enkele verbouwde zeventiende-eeuwse langhuisboerderij. Hoe de oorspronkelijke bebouwing eruitgezien heeft, is te herleiden uit de kadastrale minuut uit 1832 (A02): de bebouwing manifesteert zich daarop als een bebouwingslint aan één zijde van de huidige Deutersestraat.

Op de kort na 1672 vervaardigde kaart van Nicolaas Vischer, *Brabantiae Batavae pars orientalis* ..., is het gehucht Deuteren net als op de kadastrale minuut, weergegeven als een bebouwingslint aan de westzijde van de Deutersestraat. Halverwege het bebouwingslint staat, iets van de straat af, een gebouw met toren. Het lijkt op een kerk, maar de afbeelding is waarschijnlijk niet meer dan een symbool voor een religieus gebouw. Als dat juist is, moet de kapel in 1672 nog hebben bestaan. Op de vogelvluchtschilderij van het beleg van Den Bosch uit 1629 ziet men binnen het omwalde kwartier van Rees een kerkgebouw met toren, wat de kapel van Deuteren zou kunnen zijn. Mogelijk is die kort na 1675 gesloopt. Op achttiende-eeuwse kaarten zoals die van Hattinga komt de kapel niet meer voor.

Literatuur

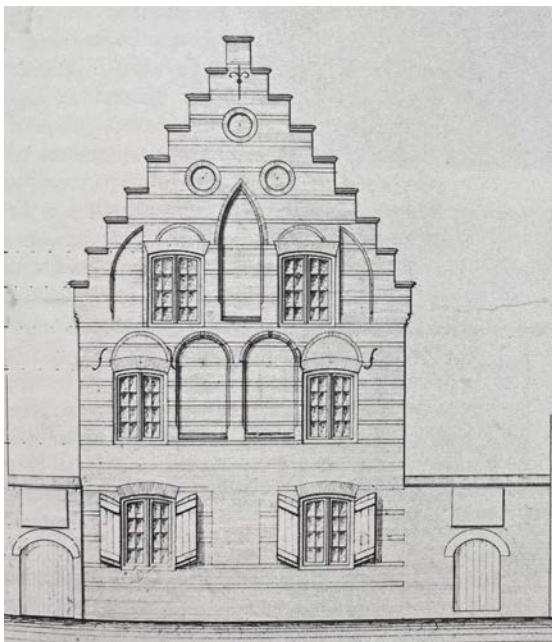
- Kappelhof, A., *Inventaris van de archieven van de Duitse Orde te Vught 1334-1795*, 's Gravenhage 1978
- Kappelhof, A., *Geschiedenis van de commanderij Vught van de Duitse Orde*, Gravenhage 2018

² Deze lijst is niet meer aanwezig in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde in Utrecht. {> oké?}

's-Hertogenbosch, voormalig Hof van Gemert Jacobskerkhof z.nr., 's-Hertogenbosch

Inleiding

Het Hof van Gemert stond aan de oostzijde van het Sint Jacobskerkhof in Den Bosch. Het perceel waarop het pand was gelegen, werd aan de achterzijde begrensd door de Binnendieze. Waarvoor de commandeur van Gemert het pand precies gebruikte, is niet bekend. Waarschijnlijk was diende het stadshuis of refugium van de Commanderie Gemert. Dit pand, dat abusievelijk de naam 'Maagdenhuis' droeg, is in 1889 gesloopt.

De zeventiende-eeuwse voorgevel van de Hof van Gemert in Den Bosch, opmeting 1888 (Herkomst: Van Drunen 1983).

Geschiedenis

In 1426 kocht de Commanderie van Gemert een bestaand pand aan de Diepstraat. Het werd in de vijftiende eeuw verbouwd en droeg toen de naam 'Hof van Gemert'. In 1638 verkocht Dirck de Mathijs, secretaris van het dorp Gemert, namens Casper Ulrich von Hoensbroeck de Hof aan Pieter Donck, wiens weduwe het gebouw in 1658 verkocht aan de Fundatie van Hester van Griensven. Waarom de Duitse Orde het gebouw in 1638 van de hand deed, is niet bekend. Vermoedelijk was men van mening dat een stadshuis in Den Bosch, dat sinds 1629 in Staatse handen was, niet meer nodig was.

In 1658 werd het pand verbouwd tot gasthuis en gebruikt voor de huisvesting van oude mannen. In 1889 werd het afgebroken en vervangen door arbeiderswoningen, die op hun beurt in 1978 plaats moesten maken voor de uitbreiding van het bejaardenhuis Anthonisgaarde. De fundering is daarbij verwijderd. In de gevel was een gevelsteen aanwezig, die we alleen kennen uit een foto in een publicatie van jhr. Alexander van der Does de Willebois

uit 1904-06. De in de trant van de late gotiek uitgevoerde steen bevatte het wapen van het geslacht van Eynatten. De Bossche rechter A.F.O. Sasse van Ysselt was enkele jaren later, op basis van het wapen op de gevelsteen, van mening dat het huis kort na 1526 gebouwd is in de tijd dat Hendrik van Eynatten commandeur van Gemert was.

Beschrijving en analyse

Het Hof van Gemert werd in 1888, een jaar voor de sloop, opgemeten. In 1978 werd het terrein opgegraven, waarna de funderingen werden verwijderd. Bovendien is er een bestek van de verbouwing in 1658 bewaard gebleven. Op grond daarvan weten we dat het Hof van Gemert een vrijstaand diep pand was in de rooilijn van het Sint Jacobskerkhof. Het was onderkelderd en bezat twee bouwlagen en een kapverdieping. Het pand was gedekt door een zadeldak tussen trapgevels. De muren waren uitgevoerd in baksteen afgewisseld met natuursteen, zogenoemde 'speklagen'. De voorgevel bevatte spitsboogvormige spaarvelden. Op grond van deze details is een datering aan het eind van de vijftiende eeuw waarschijnlijk. Ook de bouwhistoricus Ad van Drunen was van mening dat het pand op bouwhistorische gronden op zijn vroegst uit het eind van de vijftiende eeuw moest dateren. Hij dacht echter dat niet Hendrik van Eynatten, maar de in 1512 overleden commandeur van Gemert, Maximiliaan van Eynatten, als bouwheer het meest in aanmerking komt.

Literatuur

- Does de Willebois, A. van der, *Studiebeurzen, Beurzenstichtingen voor de Stad en voormalige Meierij van 's Hertogenbosch* (4 delen), 's Hertogenbosch 1904-1906
- Drunen, A.H. van, 'Het Maagdenhuis', in: H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's Hertogenbosch 1983, 146-152
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *De voornamen huizen en gebouwen van 's Hertogenbosch* (3 delen), 's Hertogenbosch 1910-14

's-Hertogenbosch, voormalig stadshuis van de Commanderij Vught Sint Jorisstraat z.nr., 's-Hertogenbosch

Inleiding

Het stadshuis van de commanderij van Vught was gelegen in de Sint Jorisstraat in Den Bosch, een lange straat in het zuidwestelijke deel van de Bossche Binnenstad. Waar het pand precies gestaan heeft, moet nog worden onderzocht.

Geschiedenis

Ridder Floris Maschereel erfde van zijn kinderloos overleden broer Herbertus Maschereel het later naar hem genoemde Maschereelhuis in Den Bosch. Sinds 1585 resideerde deze commandeur van de Duitse Orde te Vught, in dit huis aan de huidige Sint Jorisstraat. In 1615 werd het de vaste residentie van de commandeurs van Vught. Men had namelijk besloten de commanderij van Vught, die verwoest was bij het beleg van Den Bosch in

1603 , niet meer te herbouwen. In 1670 werd het commandeurshuis van Vught verkocht aan de commandeur van Gemert, die in 1662 van de landcommandeur van Alden Biesen toestemming kreeg de bezittingen van de commandeur van Vught van de hand te doen.

De aankoop van het refugium van de commanderij Vught door de commandeur van Gemert is begrijpelijk wanneer men bedenkt dat de commanderij van Gemert geen stadhuis meer bezat, omdat de commandeur in 1638 de Hof te Gemert in Den Bosch van de hand had gedaan. Een eigen refugium in Den Bosch bleef voor de Duitse Orde blijkbaar belangrijk. Wanneer de orde afstand heeft gedaan van deze wijkplaats in de Sint Jorisstraat is onbekend. Mogelijk werd het gebouw in 1795 door de Fransen geconfisqueerd.

Beschrijving en analyse

Het gebouw in de Sint Jorisstraat was gebouwd als particulier woonhuis en werd officieel pas in 1615 stadsresidentie van de commandeur van Vught. De Sint Jorisstraat is een lange straat in het zuidwestelijke deel van de Bossche binnenstad. Zonder uitgebreid archiefonderzoek is de exacte locatie en de verschijningsvorm niet vast te stellen.

Literatuur

- Kappelhof, A., *Inventaris van de archieven van de Duitse Orde te Vught 1334-1795*, 's-Gravenhage 1978
- Kappelhof, A., *Geschiedenis van de commanderij Vught van de Duitse Orde*, 's-Gravenhage Haag 2018

Liessel, R.K. Sint-Willibrorduskerk Hoofdstraat 66, 5757 AP Liessel, gem. Deurne

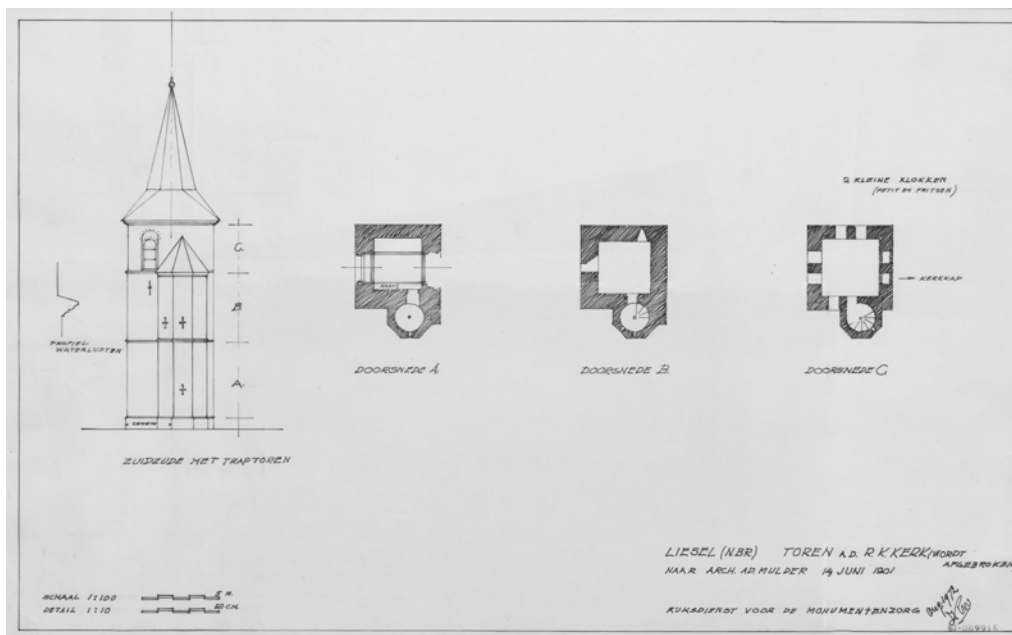
Inleiding

Het dorp Liessel is gelegen in de gemeente Deurne. De huidige neogotische kerk uit 1899-1901 is de opvolger van een kapel van de Duitse Orde, die bediend werd vanuit de commanderij Gemert.

Geschiedenis

Liessel is een langgerekt dorp, ontstaan op een zandduin op de oever van de Astense Aa, waarover de enige weg vanuit Deurne en het zuidoosten van de Meierij door de Peel naar Roermond liep. De kapel was gewijd aan de H.H. Maria en Hubertus, wat wijst op een link met het bisdom Luik.

Volgens de heemkundige Hendrik Ouwerling zou de kapel en de toren uit het einde van de veertiende of het begin van de vijftiende eeuw dateren, met een uitbreiding in gotische stijl. Bij de kapel, die behoorde tot de parochie Deurne, verrees in opdracht van Everard van Doerne – Heer van Deurne en hoogschout van de stad en meierij van Den Bosch – in 1516 een blokhuis, dat de weg moest beschermen tegen de Gelderse invallen vanuit het Overkwartier. In de huidige kerk is nog een kelk uit het blokhuis aanwezig.

De toren van de in 1899 gesloopte Sint Willibrorduskerk (Foto RCE BT 009915 Copie).

Beschrijving en analyse

De kerk die er nu staat, is een driebeukige neogotische kruisbasiliek uit de jaren 1899-1901 die werd gebouwd naar ontwerp van de Roermondse architect Caspar Franssen. De kerk bezit een westtoren van vier geledingen en is gedekt door een spits. Getuige een bewaard gebleven foto van voor de sloop stond op deze plaats een kerkgebouw met een eenbeukig bakstenen schip met steunberen, die erop wijzen dat het gebouw overwelfd was. Aan de westzijde staat een bakstenen toren van drie geledingen met ingesnoerde leien spits en aan de rechterzijde een uitgebouwde traptoren.

Een pentekening van Hendrik Verhees uit 1788 laat zien dat de oude kerk bestond uit een laag schip van drie traveeën met een hoger schip met driezijdige sluiting met steunberen en een half ingebouwde toren met ingesnoerde spits. De vorm van het koor bij Verhees stemt niet overeen met het kadastrale minuutplan uit 1829. Mogelijk is het vervallen koor in de tussentijd afgebroken.

De kapel zou door Lucas van Gassel in 1542 zijn weergegeven op het schilderij *De vlucht uit Egypte* in het Bonnefanten museum te Maastricht. Op basis van de tekening van Verhees uit 1788, de bewaard gebleven foto in het Rijksmuseum Amsterdam en de kadastrale minuut uit 1829 is deze veronderstelling wel aannemelijk, maar niet bewezen. De toren van de kapel maakt op basis van de foto uit 1899 de indruk jonger te zijn dan een uit de veertiende eeuw, en eerder uit zestiende eeuw te stammen.

Literatuur

- Kolman, C., B. Olde Meierink en R. Stenvert, *Monumenten in Nederland, Noord-Brabant*, Zeist/Zwolle 1997
- Laarhoven, J. van, *Het schetsenboek van Hendrik Verhees*, Den Bosch 1975

- Ouwering, H., *Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlieden*, Helmond 1933
- Thelen, T., 'De Duitse-Orde Kerk van Sint-Jans-Onthoofding', in: T. Thelen (red.), *Soevereine Heerlijkheid Commanderie Gemert*, Gemert 2009, 79-90

Loon op Zand, R.K. Sint-Jans Onthoofdingkerk Oranjeplein 1, 5175 BE Loon op Zand RM 26169

Inleiding

De commanderie van Vught bezat, behalve het patronaat van de Lambertusparochie in Vught, ook het patronaat van de parochiekerk van Loon op Zand. De kerk ligt in het midden van het dorp, dat is gelegen noordelijk van Tilburg op de overgang van zand- naar veengebied.

De toren van de Sint Jans Onthoofdingkerk in Loonopzand Foto ca. 1900. (Coll. RCE 15903).

Geschiedenis

Loon op Zand droeg vroeger de naam 'Venloon' – opgebouwd uit 'ven' (veen) en 'loo' (bos). In de veertiende eeuw werd de oorspronkelijke nederzetting verlaten, omdat de grond verarmd was door overbeweiding. Het gebied werd dan ook gekenmerkt door zandverstuivingen. Ook de kerk werd in 1391 om die reden naar de huidige plek verplaatst.

De naam van het dorp veranderde in de loop der tijd van Venloon in Loon op 't Zand. De kerk aldaar dateert uit de tweede helft vijftiende eeuw. Bij de ontwikkeling van de kerk zou de eigenaar van het nabijgelegen kasteel Loon op Zand, een rol hebben gespeeld, en hetzelfde kan waarschijnlijk gezegd worden van de Duitse Orde. In 1648 werd de kerk hervormd, waarna de rol van de Duitse Orde in Loon op Zand was uitgeteld. In 1798 kwam de toren van de kerk in het bezit van de burgerlijke gemeente. In 1823 werd de kerk weer overgedragen aan de rooms-katholieken, als grootste bevolkingsgroep ter plaatse.

Beschrijving en analyse

De Sint-Jans Onthoofdingkerk is een gotische kruiskerk met pseudo-basilicaal schip en een uit de late veertiende eeuw stammend driezijdig gesloten koor. Het driebeukige schip bezit een dwarspand uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. De nieuwbouw van de gotische kerk werd rond 1500 afgesloten met de bouw van een forse 'Kempische' toren. Deze toren telt vijf geledingen met natuurstenen banden, overhoeks geplaatste steunberen en een traptoren. De kerk werd in de loop van de negentiende eeuw te klein voor de groeiende rooms-katholieke gemeenschap, waarop men in 1890 besloot deze fors te vergroten. Naar plannen van de architect Carl Weber werd het kerkgebouw veranderd in een basiliek door de toevoeging van een lichtbeuk. In 1929 zouden aan weerszijden van het koor langgerekte kapellen worden gerealiseerd.

Literatuur

- Kolman, C., B. Olde Meierink en R. Stenvert, *Monumenten in Nederland, Noord-Brabant, Zeist/Zwolle* 1997

Nistelrode, voormalige R.K. Lambertuskerk Oude Torenstraat z.nr., Nistelrode, gem. Bernheze

Inleiding

Het patronaatsrecht van de Lambertuskerk van Nistelrode behoorde van 1426 tot 1648 toe aan de landcommandeur van Biesen. Het betreft niet de huidige parochiekerk uit 1841, maar een middeleeuwse kerk die gelegen was in het noordelijke rand van het grote akkercomplex van Nistelrode in de buurtschap Kleinwijk. Aan de verdwenen toren van deze kerk herinnert de naam 'Oude Torenstraat'.

Geschiedenis

In het begin van de dertiende eeuw werd Nistelrode voor het eerst genoemd in een goederenlijst van de abdij van Berne bij Heusden. Aangenomen wordt dat er toen al een kerk stond. In 1291 is voor het eerst daadwerkelijk sprake van een 'parochie Nistelrode'. Het patronaatsrecht was in de late middeleeuwen bezit van het kapittel van het H. Kruis in Luik, waaraan de kerkpatroon Sint-Lambertus ook herinnert.

In 1426 kocht Iwan van Cortenbach, landcommandeur van Biesen (1411-1434), van het

Luikse kapittel het patronaatsrecht van de kerk Nistelrode en bovendien de tienden van Nistelrode en Haren bij Megen. In 1648 werd de kerk van Nistelrode hervormd, waardoor de rol van de Duitse orde in de parochiekerk van Nistelrode voorbij was. De rooms-katholieke inwoners van Nistelrode kerkten vanaf die tijd in een schuilkerk in Bedaf, een buurtschap even over de grens met Uden, onderdeel van het land van Ravenstein, dat een heerlijkheid was van Kleef. In 1799 kregen de rooms-katholieken van Nistelrode de middeleeuwse kerk weer terug. In 1841 werd besloten tot nieuwbouw – niet op de plaats van de parochiekerk maar op die van het Sint-Antoniusklooster.

De kerk van Nistelrode in 1787, tekening van Hendrik Verhees. (Herkomst Schetsboek Verhees).

Beschrijving en analyse

De kerk van de parochie Nistelrode was niet centraal gelegen in het dorpsgebied van Nistelrode, maar in het noordelijke gehucht Kleinwijk. Getuige de tekening die Hendrik Verhees in 1806 van de oude parochiekerk maakte, bestond de toren uit een forse gladde torenromp, een inspringende tweede geleding en een ingesnoerde spits. Het schip had een basilicale opzet met drie traveeën. Het lagere koor telde twee traveeën en een drizijdige koorsluiting. Dit wordt bevestigd door de kadastrale minuut uit 1832. Van de romp van de toren bestaat een opmeting uit ca. 1890, gemaakt door de architect Adolph Mulder van het toenmalige Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Gezien de basilicale opzet van de kerk, gecombineerd met een lichtbeuk met kleine rondboogvensters van de middenbeuk, en gezien detaillering, zou de kerk nog uit de veertiende eeuw kunnen dateren. De rond- en spitsboogvensters van koor en zijbeuken zijn jonger en wijzen op verbouwingen in de late middeleeuwen en de zeventiende eeuw.

Schip en koor werden in 1842 gesloopt, na de bouw van de huidige kerk in het centrum van de parochie Nistelrode. De oude toren, die sinds 1798 in het bezit was van de burgerlijke gemeente Nistelrode, bleef hierbij echter gespaard. Deze kerktoren werd in 1889 door een bliksem getroffen, waarbij de spits verloren ging. Het restant van de toren werd

vervolgens in 1891 afgebroken. Na de sloop van kerk en toren bleef het oude kerkhof als R.K. begraafplaats bewaard als een groene oase binnen het akkercomplex. Over de omringende akkers liepen aan de kerk behorende kerkepaden, waarover de boerengezinnen die aan de rand van de akkercomplexen woonden de kerk te voet konden bereiken. Die paden waren in de twintigste eeuw nog aanwezig of nog herkenbaar in het landschap, maar zijn, evenals het voormalige kerkhof, inmiddels verdwenen ten gunste van de nieuwbouwwijken die hier na de Tweede Wereldoorlog verrezen.

Literatuur

- Laarhoven, J. van, *Het schetsboek van Hendrik Verhees*, Den Bosch 1975

Vorstenbosch, voormalige Antoniuskapel Kerkstraat 2, 5476 KC Vorstenbosch, gem. Bernheeze RM 520585

Inleiding

Het dorp Vorstenbosch, gelegen onder de vroegere gemeente Nistelrode, is ontstaan uit een middeleeuwse ontginningsnederzetting. Op de plaats van de huidige Lambertuskerk uit 1933 bevond zich tot 1845 de Antoniuskapel, die werd bediend door de parochiekerk van Nistelrode – een kerk die op haar beurt weer werd bediend door de Commanderie van Gemert.

Geschiedenis

De Antoniuskapel stond in de buurtschap Vorstenbosch, onderdeel van de parochie Nistelrode. Deze werd gebouwd voor het Sint-Antoniusgilde, dat vóór 1639 werd opgericht. In 1648 werd de kapel gesloten, maar in de eraan voorafgaande jaren zal de mis er bediend zijn vanuit Nistelrode, dat door commanderie van Gemert werd bediend. De kapel werd in 1845 afgebroken en vervangen door een nieuwe zaalkerk, als onderdeel van de parochie Nistelrode. De kapel maakte in 1845 plaats voor een waterstaatskerk. Dit laatste gebouw is in 1926 door brand verwoest.

Beschrijving en analyse

De huidige aan Sint-Lambertus gewijde kerk is een forse eenbeukige zaalkerk die werd gebouwd in 1933 op de plaats van een waterstaatskerk uit 1845. Volgens Hendrik Verhees, die de kapel in 1803 tekende, bestond deze uit een eenbeukig schip van drie traveeën, met steunberen onder een leien zadeldak. Op het midden van de nok bevond zich een dakruiter, en aan de oostzijde een koor van twee traveeën met een driezijdige koorsluiting. Gezien de rondboogvensters die deels waren gedicht, zou men kunnen aannemen dat de kapel nog romaans is geweest en in de dertiende eeuw is gesticht. In de huidige kerk van Vorstenbosch bevindt zich een beeld van Sint-Antonius abt uit de tweede helft van de zestiende eeuw, dat wellicht in de kapel heeft gestaan. Blijkbaar is de kapel na 1803 vernieuwd, want het gebouw is weergegeven op de kadastrale minuut van 1832 met aan de korte zijden

driezijdige (koor)sluitingen. Gezien de aanwezige steunberen waren de sluitingen voorzien van gewelven.

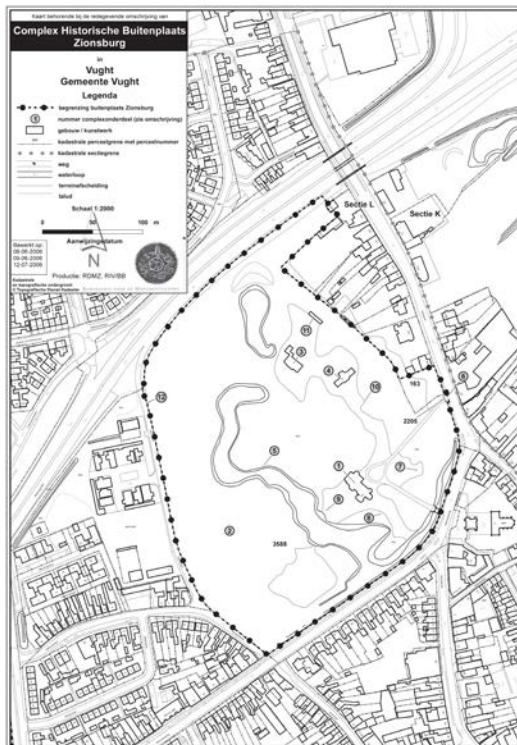
Literatuur

- Kolman, C., B. Olde Meierink en R. Stenvert, *Monumenten in Nederland, Noord-Brabant*, Zeist/Zwolle 1997
- Knippenberg, W.H.Th., 'Oude Kapellen in Noord-Brabant II', *Brabants Heem* 10 (1958), nr. 2, 77
- Laarhoven, J. van, *Het schetsenboek van Hendrik Verhees*, Den Bosch 1975

Voormalige commanderij van Vught, nu Buitenplaats Zionsburg Taalstraat 149, 5261 BC Vught RM 530262

Inleiding

De commanderij van Vught was een van de commanderijen van de Ridderlijke Duitse Orde die behoorde bij landcommanderij Alden Biesen. Deze commanderij zou in de zeventiende eeuw geheel verdwijnen. Binnen de omgrachting werd rond 1660 een buitenhuis gebouwd dat aan het eind van de negentiende eeuw werd vervangen door het huidige neo-renaïssancistische landhuis.

Kaart van de beschermde buitenplaats Zionsburg, terrein van de commanderij van Vught. Rechts Toren en koor van de Lambertuskerk (coll. RCE BT-034575).

Geschiedenis

Wanneer de commanderij precies is gesticht, is niet bekend; in ieder geval vóór het jaar 1334. Volgens Ton Kappelhof heeft Dirk van Berthout, mogelijk een lid van het geslacht Van Vught, de kerk tussen 1270 en 1334 aan de Duitse Orde geschonken. In 1334 werd een goed onder Vught belast met een erfcijns aan de commandeur van Vught. Ook in de late veertiende eeuw wordt een commandeur van Vught vermeld. In 1432 bestond het vermogen van de commanderij onder meer uit een huis dat bewoond werd door de commandeur en tot dit huis behorende akkers en weiden, alsmede enige beemden in het beekdal en ‘moergronden’ onder Loon op Zand.

Zeker is dat de commanderij in de vijftiende eeuw bewoond werd door de commandeur, die tegelijkertijd pastoor van de Lambertuskerk was. De zielzorg liet hij over aan kapelaans, die in de zestiende eeuw in een ‘pastorie’ nabij de kerk woonden. Over deze pastorie is niets bekend.

Pas in de zestiende eeuw wordt voor het eerst weer gesproken over een commandeur van Vught. Daarvóór sprak men over de ‘persoon’ of ‘inventus’ van de Lambertusparochie. De eerste commandeur die zich consequent ‘commandeur van Vught’ liet noemen, was Floris Marschereel (1555-1608). Met het aanstellen van de ridderbroeder Jan Raet van Frentz tot commandeur van Vught (1612-1624) kwam feitelijk een eind aan de priestercommanderij Vught. Ook zijn opvolgers waren ridderbroeders en geen priesters.

In 1603 is de commanderij blijkbaar verwoest door oorlogshandelingen. Na de overgave van Den Bosch in 1629 en de Vrede van Münster, werden de goederen van de commanderij Vught gevorderd door de Staten-Generaal. Hieraan werd ontkomen door de bezittingen te verkopen. De commandeur van Gemert werd belast met de verkoop van de commanderij Vught en in 1663 werd de verkoop een feit. De landcommandeur van Alden Biesen besloot vervolgens tot opheffing van de commanderij Vught.

Zeven jaar later volgde de verkoop van de stadsresidentie aan de Sint Jorisstraat in Den Bosch. De Duitse Orde behield tot 1797 de tot Vught behorende tienden. De nieuwe eigenaar van het terrein van de commanderij werd Cornelius Kuchlinus, die het in 1663 voor de som van 5000 gulden aankocht. Dit bedrag wijst er niet op dat er nog een imposant gebouw aanwezig was. De tienden van Vught en enkele andere onder de commanderij van Vught behorende rechten bleven tot 1794 beheerd door de landcommanderij Biesen. De pastoors van de R.K. schuilkerk van Vught behoorden, zeker vanaf 1672, tot de Duitse Orde. Met de dood van de pastoor Andries Nobelen in 1829 kwam een einde aan de zielzorg van Vught door de Duitse Orde.

In 1797 werden de bezittingen van de Duitse Orde door de Franse bezetter in beslag genomen. In 1800 verkochten de Fransen de bezittingen van de commanderij Vught aan de Bataafse Republiek.

Een kleine eeuw later, in 1880, werd de oude hofstede Zionsburg aangekocht door Mr. J.L. Marggraff. Hij liet het gebouw slopen en in 1882 vervangen door een kolossaal landhuis in neo-renaïssancestijl. In 2003 werd dit grotendeels verwoest door brand. Inmiddels is men vergevorderd met de wederopbouw.

Beschrijving en analyse

De commanderij van Vught lag ten oosten van de Sint Lambertuskerk. Hoe deze er in de middeleeuwen uitzag, is niet bekend. In ieder geval lijkt er in 1432 een fors landbouwbedrijf aan verbonden te zijn geweest. Volgens een niet te verifiëren mededeling in de literatuur werd de commanderij in 1543 verwoest toen de veldheer Marten van Rossem, bij zijn poging Den Bosch in te nemen, het nabijgelegen Vught (deels) verwoestte. In 1603 zou de commanderij, evenals het schip van de Lambertuskerk, zijn verwoest bij de tevergeefse aanval van prins Maurits op 's Hertogenbosch. De commanderij werd blijkbaar niet meer opgebouwd.

Na de aankoop van het terrein van de commanderij door Cornelius Kuchlinus in 1663 liet hij er een landhuis neerzetten. Getuige de kadastrale minuut uit ca. 1840 lag het huis op een door een brede gracht omgeven eiland. Dit landhuis kreeg de naam Zionsburg, waarschijnlijk verwijzend naar een bekende theologische discussie in die tijd. Van dit huis bestaat een vroeg-negentiende-eeuwse tekening, waarop het is weergegeven als een rechthoekig herenhuis met een hoog schilddak en aan weerszijden – tegen de zijgevels – naar voren springende dienstvleugels. In de voorgevel van de linkervleugel bevond zich een getoogde poortdeur die vermoedelijk toegang gaf tot een daarachter gelegen koetshuis. Het landhuis bleef bestaan tot 1880, in welk jaar de nieuwe eigenaar J.L. Marggraff het liet slopen om er vanaf 1882 een neo-renaissancistisch landhuis te laten bouwen. Dit landhuis brandde af in 2003. Bijna twintig jaar bleef de ruïne liggen, maar op het ogenblik wordt het pand in oude glorie gerestaureerd. Dit grote landhuis is omgeven door een 8 hectare groot landschapspark, aangelegd omstreeks 1900. De oorspronkelijke gracht is toen verdwenen.

Of de commanderij van Vught op dezelfde plaats stond als het zeventiende-eeuwse landhuis Zionsburg is niet met zekerheid te zeggen, maar wel aannemelijk, en evenmin of de voormalige gracht dateert uit de tijd van de commanderij of werd aangelegd tijdens de bouw van het landhuis in 1663. Voor zover bekend zijn er in de huidige villa geen bouwelementen aanwezig van het in 1663 gebouwde huis, evenmin van de voormalige commanderij.

Literatuur

- Kappelhof, A., *Inventaris van de archieven van de Duitse Orde te Vught 1334-1795*, 's-Hertogenbosch 1978
- Kappelhof, A., *Geschiedenis van de commanderij Vught van de Duitse Orde*, Den Haag 2018
- Kolman, C., B. Olde Meierink en R. Stenvert, *Monumenten in Nederland, Noord-Brabant*, Zeist/Zwolle 1997
- Kolster, M., en H. Peek, 'Het landgoed Zionsburg en zijn eigenaren', in O. Thiers (red.), *Vught onvoltooid verleden* (Vught Historische Reeks), Vught 2003, 68-86

Vught, Hervormde (Sint-Lambertus) kerk Helvoirtseweg 5-7, 5261 CA Vught RM 38159

Inleiding

De oorspronkelijk aan Sint-Lambertus gewijde kerk is gelegen in de dorpskern van Vught. Van de middeleeuwse kerk resteert nog de laatgotische toren, het transept en het koor. De Sint-Lambertuskerk werd bediend vanuit de nabijgelegen commanderij van Vught, op de plaats van de huidige buitenplaats Zionsburg. De commandeur van Vught was officieel ook pastoor van de Sint-Lambertuskerk, maar liet zich vaak vervangen.

Het restant van het koor en transept van de Lambertuskerk in Vught in 1960 (Foto RCE 69.826 G.Th. Delemarre).

Geschiedenis

Tussen 1270 en 1334 kwam het patronaatsrecht van de Lambertuskerk in handen van de landcommandeur van Biezen. Het was een van de twee kerken die het dorp telde. De Lambertusparochie besloeg het westelijke deel van het dorpsgebied van Vught, het dorp Cromvoirt en het zuidelijk deel van Den Bosch.

Uit een bewaard gebleven rekening uit 1479 blijkt dat in dat jaar gebouwd werd aan de Lambertuskerk van Vught. Tijdens de belegering van Den Bosch door prins Maurits in 1603 werd de Lambertuskerk door het Staatse leger in brand geschoten. In 1619 werd het gebouw voor een deel hersteld, maar met de invoering van de reformatie in 1648 werd de Lambertuskerk aan de rooms-katholieke eredienst onttrokken. De kerk werd toen ter beschikking gesteld aan de kleine hervormde gemeente van Vught, terwijl de Pieterskerk

werd gebruikt voor opslag. In 1821 gaf de hervormde gemeente opdracht de muren van het schip te slopen, waardoor de huidige verschijningsvorm ontstond. In 1957 is de Lambertuskerk gerestaureerd.

Beschrijving en analyse

De Sint-Lambertuskerk was een gotische kruiskerk, waarvan tegenwoordig alleen nog de toren, het driezijdig gesloten koor en twee lage transeptarmen resteren. Het schip, dat in 1603 veel schade had opgelopen, en onder andere de kap verdween, werd in 1821 afgebroken. De triomfboog zal vervolgens zijn dichtgezet, waardoor het koor en de transeptarmen gebruikt konden worden als kerkruinte.

Delen van de romaanse kerk zijn, bij een restauratie van de huidige gotische kerk in 1957, tevoorschijn gekomen in de dichtgezette triomfboog, met aan weerszijden de absidiolen van de verdwenen zijbeuken. Ook zijn toen romaanse nissen met deelzuiltjes aangetroffen, die weer in het zicht zijn gebracht. In de absidiolen zijn sporen van dertiende-eeuwse muurschilderingen gevonden, waaronder een schildering van het Lam Gods, met een staf met een vaan en een zwart kruis op een wit veld die waarschijnlijk verwijzen naar het wapen van de Duitse Orde. De oorspronkelijke driebeukige romaanse kerk kan, gezien het gebruik van tufsteen in plaats van baksteen dat in de dertiende eeuw in zwang kwam, ouder kunnen zijn dan de dertiende eeuw.

Omstreeks 1500, maar misschien al enkele decennia eerder – op grond van het bovengenoemde bouwbericht – ging men over tot een gehele vernieuwing van de romaanse kerk in laatgotische stijl. Hierbij werd de tufsteen van de romaanse kerk hergebruikt in de speklagen. Tussen 1500 en 1560 zal de huidige toren van drie geledingen zijn gebouwd, ter afsluiting van een lang bouwproces. In ieder geval was de toren in 1562 voltooid, want in dat jaar verloor deze alweer zijn spits. Aan de buitenzijde van het koor zijn in renaissancestijl uitgevoerde kruiswegstaties ingemetseld, die waarschijnlijk oorspronkelijk waren aangebracht in de zijbeuken van het schip.

Bij een brand in 1602 werd de kap van koor en schip verwoest. In 1615 volgde herstel van het koor, transept en het oostelijke travee van het schip; de rest van het schip kreeg geen nieuwe kap. In de zuidelijke transeptarm werd school gehouden. Pas in 1759 had men de houten westgevel van de verkleinde kerk opnieuw in steen opgetrokken. Nadat in 1819 de zijmuren en de resten van de pilaren van het niet overkapte deel van het schip waren opgeruimd, ging men in 1822 over tot het verlagen van de beide dwarsbeuken en werden deze ingericht als consistorie c.q. kosterwoning. De kerk is in 1957-58 ingrijpend gerestaureerd.

Er is een zerk in renaissancestijl bewaard gebleven van de in 1555 overleden Jacobus van Zittaert, commandeur van Vught en pastoor van de Lambertuskerk.

De Duitse Orde moet, gezien de hiervoor vermelde muurschildering, al vroeg een rol van betekenis hebben gespeeld bij de bouw van de kerk. Ze is zeker betrokken geweest bij de verbouwing in de zestiende eeuw en waarschijnlijk ook bij de totstandkoming van de in renaissancestijl uitgevoerde kruiswegstaties.

Literatuur

- Aarts, B., ‘Maurick en Vughste middeleeuwen’, in: O. Thiers (red.), *Vught onvoltooid verleden* (Vught Historische Reeks), Vught 2003, 7-24

- Engelbrecht, J.H.A., 'Zeven reliëfs aan de Hervormde kerk te Vught', in: *Nieuwsbulletin KNOB* 70 (1971), 142-143
- Cleijne, L.J., *Vught Sint Lambertuskerk: archeologische waarneming*, 's Hertogenbosch 2007
- Kappelhof, A., *Inventaris van de archieven van de Duitse Orde te Vught 1334-1795*, 's-Gravenhage 1978
- Kappelhof, A., *Geschiedenis van de commanderij Vught van de Duitse Orde*, Den Haag 2018
- Kolman, C., B. Olde Meierink en R. Stenvert, *Monumenten in Nederland, Noord-Brabant*, Zeist/Zwolle 1997
- Laarhoven, J. van, *Het schetsenboek van Hendrik Verhees*, Den Bosch 1975

PROVINCIE LIMBURG

Beek, Oude Pastorie of Vroenhof
Oude Pastorie 25, 6191 HW Beek
RM 8756

Inleiding

Het huidige Tuinrestaurant Oude Pastorie in het Limburgse dorp Beek opende in 2016 zijn deuren, na een vijf jaar durende restauratie van de Oude Pastorie, ook wel de ‘Vroenhof’ genoemd, van waaruit de katholieken van Beek werden bediend.

Oude Pastorie of Vroenhof in Beek in 2005, (foto RCE 358787).

Geschiedenis

Beek wordt al vermeld in het jaar 847. De Oude Pastorie is voortgekomen uit het domein Vroenhof dat in de dertiende behoorde tot het bezit van de Heren van Valkenburg. In 1293 werd de Vroenhof door de Heer van Valkenburg, samen met het patronaat van de Martinuskerk in Beek, geschonken aan de Balijsen. De Vroenhof werd bestemd voor het onderhoud van de parochiekerk van Beek. De naam ‘Herenhof’, een andere benaming van de Vroenhof, verwijst naar de Heren van de Duitse Orde.

De pastoor van Beek woonde mogelijk al voor het midden van de zeventiende eeuw buiten het dorp op de Vroenhof en niet, zoals gebruikelijk, op een pastorie naast de kerk.

Bij het zogenoemde ‘Partageverdrag’ tussen Spanje en de Republiek van 1661 werd het Land van Overmaze verdeeld, en bij die gelegenheid kwam de heerlijkheid Beek aan de Republiek. Vanaf 1633 werd de middeleeuwse kerk gebruikt als simultaan-kerk: een kerkgebouw dat zowel door de rooms-katholieken als de gereformeerden van het dorp werd bezocht.

De Vroenhof bleef bezit van de Duitse Orde Balije Biesen. Er woonde een priester die in het verborgene de zielzorg verzorgde van de rooms-katholieken van Beek en omgeving. De Vroenhof bleef ook na 1794 dienen als rooms-katholieke pastorie. In 1835 ging de oude parochiekerk van Beek, die in de vroege negentiende eeuw nog steeds als simultaan-kerk werd gebruikt, over aan de rooms-katholieke statie, omdat deze geloofsgroep veruit het grootste deel van de bevolking van Beek uitmaakte. In 1841 werd ook de Vroenhof bezit van de rooms-katholieke parochie van Beek. Het gebouw bleef als pastorie dienen tot het moment dat naast de parochiekerk van Beek een nieuwe pastorie werd gebouwd. Vanaf die tijd droeg de Vroenhof de naam ‘Oude Pastorie’, ter onderscheid van de pastorie in het dorp Beek. In de loop van de twintigste eeuw raakte het gebouw van de Vroenhof steeds meer in verval.

De Stichting Limburgs Landschap en de gemeente Beek lieten het vervallen restant van het gebouw van de Oude Pastorie vanaf 2011 opknappen. De nog bestaande vleugels uit 1781 en de negentiende eeuw werden uitgebreid met nieuwe vleugels, waarbij de in 1840 nog aanwezige hoofdvorm werd hersteld.

Beschrijving en analyse

Op de zogenoemde ‘Tranchotkaart’ uit ca. 1803-1820 en de kadastrale minuut van 1840 zien we dat de Vroenhof bestond uit een rechthoekig terrein, omgeven door een brede gracht, gelegen in een beekdal. De beek was vergraven en om het complex heen gevoerd. De bebouwing – een langgerekt gebouw met aan de zijde van de gracht twee zijvleugels – was geconcentreerd langs de noordwestelijke gracht. Een brug over de gracht voerde naar de ingang van het gebouw in het midden.

Met uitzondering van het westelijke deel is het gebouw in de loop van de negentiende en in twintigste eeuw grotendeels gesloopt. Het overgebleven deel bestond uit twee haaks op elkaar staande vleugels, waarvan één was voorzien van een gevelsteen met het opschrift ‘J.K. 1781’. De letters zijn de initialen van J. Kerckhoff, die van 1772-1796 pastoor van Beek was. In het interieur is nog een zeventiende-eeuwse schouw bewaard gebleven.

In 2016 werd de oorspronkelijke U-vorm van de plattegrond uit circa 1840 teruggebracht. Ook werd de omgrachting rond het eiland weer hersteld. Op het resterende deel van het eiland werden geometrische tuinen aangelegd, die niet historisch zijn.

Literatuur

- Marres, W., en J.J.F.W. van Agt, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel 5: De Provincie Limburg, Derde stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht, Eerste aflevering*, 's-Gravenhage 1962, 46

Beek, R.K. Martinuskerk Burgemeester Janssenstraat 9-11, 6191 JB Beek

Inleiding

De Duitse Orde bezat het patronaatsrecht van de middeleeuwse voorganger van de huidige Martinuskerk uit 1883, gelegen in de dorpskern van Beek.

Verdwenen Sint Martinuskerk van Beek in 1884, pen-tekening naar aquarel van J.Mengelberg uit 1884.

Geschiedenis

Beek ligt op de rand van het plateau van Schimmert en, aan de westzijde, die van het dal van de Keutelbeek. In 1293 schonk de Heer van Valkenburg het patronaat van de kerk van Beek, samen met de Vroenhof, aan de Balijs Biesen van de Duitse Orde. De Vroenhof was bedoeld voor het onderhoud van de parochiekerk. De pastoor van Beek woonde mogelijk al vóór het midden van de zeventiende eeuw buiten het dorp op de Vroenhof, dus niet zoals gebruikelijk op een pastorie naast de parochiekerk.

Bij het Partageverdrag tussen de Republiek en Spanje uit 1661 kwam de parochie aan de Republiek. Vanaf 1633 werd de middeleeuwse kerk gebruikt als simultaankerk voor zowel de rooms-katholieken als de hervormden van Beek. In 1835 werd, na de 'Belgische tijd', ging de oude parochiekerk van Beek over aan de rooms-katholieke parochie. Tot de bouw van de huidige kerk in 1889-90 bleven het middeleeuwse schip en koor bewaard. De middeleeuwse toren, sinds 1798 in bezit van de burgerlijke gemeente, werd pas in 1909-10 gesloopt. Bij de kerk werd een nieuwe pastorie gebouwd, ter vervanging van de pastorie op de Vroenhof.

Beschrijving en analyse

De middeleeuwse kerk, die vermoedelijk ontstaan is in het midden van de dertiende eeuw, stond op dezelfde plaats als de huidige R.K. Martinuskerk. Getuige de kadastrale minuut uit ca. 1840 en een tekening van J. Mengelberg uit 1884 had de kerk van Beek een gotisch pseudo-basilicaal schip met een veelhoekig, gesloten koor en, aan de westzijde, een forse romaanse toren van drie geledingen. Het gebouw lag op een groot rechthoekig kerkhof. In 1880 werd de kerk gesloopt.

Drie jaar later werd de huidige kerk gebouwd naar ontwerp van de architect Lambert von Fisenne. Al in 1889 werd het kerkgebouw uitgebreid en vervolgens nogmaals in 1909. De middeleeuwse toren werd gesloopt en vervangen door de huidige neo-romaanse toren. In de kerk staat een aan de beeldsnijder Jan van Steffesweert toegeschreven Mariabeeld dat deel uitmaakte van een zogenoemd 'Marianum' uit het begin van de zestiende eeuw. De Duitse Orde heeft mogelijk een rol gespeeld bij de bouw van het middeleeuwse schip en koor.

Literatuur

- Marres, W., en J.J.F.W. van Agt, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel 5: De Provincie Limburg, Derde stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht, Eerste aflevering*, 's Gravenhage 1962, 45-46

Geleen, Biesenhof
Biesenweg 1, 6164 RB Geleen
RM 16047

Inleiding

De Biesenhof, vroeger gelegen onder Spaans Neerbeek, ten westen van Sweikhuizen op de linkeroever van de Geleenbeek, is een boerderij op de plaats waar in 1260 de Duitse Orde een commanderij stichtte op bezittingen die de orde al in 1258 bezat. Sinds 2004 is in de boerderij een restaurant gevestigd.

Geschiedenis

Of en hoelang de Biesenhof als convent heeft gefunctioneerd, is niet bekend. In ieder geval was het van 1468 tot de opheffing van de Balije Biesen aan het eind van de achttiende eeuw een gewone, grote pachtboerderij van de Duitse Orde. In 1795 werd de Biesenhof door de Fransen geconfisqueerd en vervolgens verkocht aan particulieren; het gebouw bleef toen functioneren als boerderij. Aan het eind van de twintigste eeuw raakte de Biesenhof steeds meer in verval. Bovendien was de boerderij door de uitbreiding van Geleen een groot deel van haar landbouwgronden kwijtgeraakt en had zij daardoor haar functie verloren. In 2004 werd de Biesenhof verbouwd tot restaurant.

De Biesenhof in Geleen in 1962 (Foto RCE G.Th. Delemarre nr. 83.051).

Beschrijving en analyse

De Biesenhof lag aan de voet van een flink stuk bouwland. Het nabijgelegen dal van de Geleenbeek was in 1840 beplant met vruchtbomen. De boerderij bestaat uit vier bakstenen vleugels rond een binnenplaats. Aan de achterzijde van de binnenplaats bevindt zich het woongedeelte van twee bouwlagen onder een zadeldak. In de achtergevel van dit bouwdeel bevinden zich hardstenen, ellipsboogvormige vensters met penanten, die de indruk geven dat het woonhuis toch ouder is dan men op het eerste moment zou denken. Getuige de aanwezige gevelsteen met het jaartal 1624 zou de zogenoemde ‘pachterswoning’ in dat jaar tot stand kunnen zijn gekomen.

Literatuur

- Marres, W., en J.J.F.W. van Agt, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel 5: De Provincie Limburg, Derde stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht, Eerste aflevering*, 's-Gravenhage 1962, 169

Limmel, Huis Bethlehem of Huis te Limmel **Bethlehemweg 2, 6222 BM Limmel** **RM 27937**

Inleiding

Aan de noordwestrand van het dorpje Limmel, ten noorden van Maastricht, ligt het kasteel Huis te Limmel. Dit middeleeuwse kasteel kwam in het begin van de zestiende eeuw in handen van de Balije Biesen. Vanaf 1651 werd het ‘Bethlehem’ genoemd, hetgeen verband zal houden met het feit dat een nabijgelegen kasteeltje de naam ‘Jeruzalem’ droeg. Het kasteel is nu in gebruik als hoofdgebouw van de Hotel Management School Maastricht.

Geschiedenis

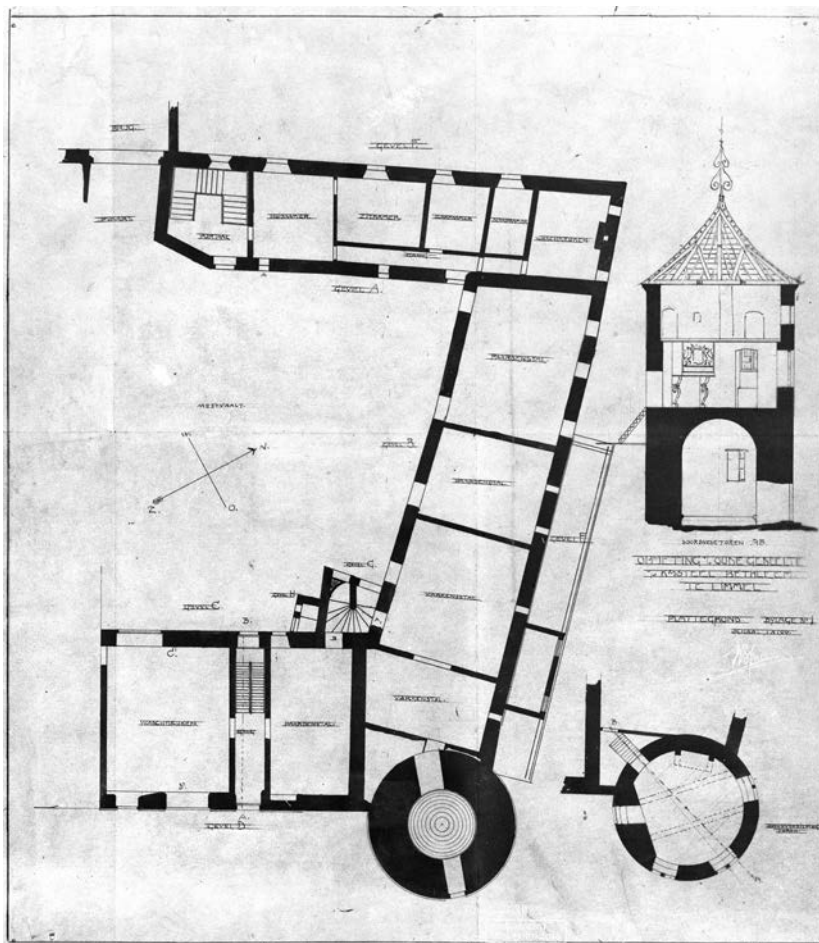
De geschiedenis van Huis te Limmel gaat terug tot het einde van de dertiende eeuw. In 1283 werd het kasteel ingenomen door de hertog van Brabant en vervolgens gesloopt. Op grond daarvan zal het van enig militair belang zijn geweest. In 1289 is het kasteel opnieuw opgebouwd. Het was toen in het bezit van de familie Limmale en werd vanaf die tijd aangeduid als ‘castrum’. In 1318 werd Huis te Limmel aangeduid als ‘huis of toren’ toen het in dat jaar in leen werd opgedragen aan de hertog van Brabant. Het bleef een leengoed van Brabant.

In de vijftiende eeuw was het goed in eigendom van het geslacht Tzievel. In 1509 droegen Frank van Tzievel en zijn broers en zuster de Hof te Limmel en hun bezit in de omgeving over aan de Ridderlijke Duitse Orde, die op dat moment al bezittingen had rond Maastricht en Limmel. Het bleef een Brabants leen, ook toen Herman Winand van Breyll in 1537 namens de Duitse Orde met ‘huys en hoff te Limmel’ zou worden beleend. Tijdens de Opstand werd het kasteel verwoest, zoals veel kastelen elders in Zuid-Limburg. Waarschijnlijk is het in het begin van de achttiende eeuw herbouwd – iets waarop het wapen van landcommandeur Van Wassenaer op een schouw in een torenkamer lijkt te wijzen. Nadat het kasteeltje door de Franse bezetter in 1795 was geconfisqueerd, werd het toegevoegd aan de Domeinen. In 1797 werd het goed door Domeinen verkocht aan een particulier.

Aan het begin van de negentiende eeuw, in 1806-07, werd het kasteel door de toenmalige eigenaar Louis Béguin, of Beghin, flink uitgebreid met een representatieve woonvleugel. In 1878 werd het complex verkocht aan de familie Stevens en in de jaren zestig van de twintigste eeuw kwam het in bezit van de Stichting Katholieke Hogere Hotelschool, die er een school met internaat vestigde.

Schouw in Huis Betlehem uit 1707 met wapen van landcommandeur Hendrik van Wassenaer-Warmond (Herkomst: Coll. RCE 169762).

Opmeting van een deel van het huis Bethlehem (Coll. RCE 036439).

Beschrijving en analyse

De aanduidingen 'castrum' en 'huis of toren' geven aan dat Huis te Limmel rond 1300 een verdedigbaar kasteel was. Het bestond in de zestiende eeuw uit vier vleugels rond een binnenplaats, zoals op het ogenblik nog steeds het geval is. Het oudste deel van het huidige kasteel is de ronde noordoostelijke hoektoren en het daarop aansluitende deel van de oostelijke woonvleugel, bestaande uit twee bouwlagen onder een zadeldak. De toren is opgetrokken uit blokken mergelsteen en heeft keldermuren van 2 meter dikte. Deze toren en vleugel zijn met enige terughoudendheid te dateren in het begin van de zestiende eeuw.

Tijdens de Opstand is het kasteel verwoest en vervolgens meer dan een eeuw in ruïneuze toestand blijven liggen. In de ruïne werd een landbouwbedrijf uitgeoefend, waarvan twee pentekeningen van de kunstenaar Valentijn Klotz uit ca.1670 een beeld geven. Een van de tekeningen laat, behalve de noordoostelijke toren, ook nog twee andere torentjes en een forse vleugel zien. Gezien de in het kasteel aanwezige schouw met het wapen van de landcommandeur Hendrik van Wassenaer van Warmond en het opschrift 'HIC ME DECORAVIT' (= hier decoreerde hij mij), waarbij met de kapitalen het jaartal 1707 is aangeven, moet het kasteel in het begin van de achttiende eeuw zijn hersteld, en wel zodanig dat de landcommandeurs bij tijd en wijle gebruik konden maken van een deel van het kasteel.

Het is onduidelijk hoe de Hof precies heeft gefunctioneerd in relatie tot Alden Biesen en Nieuwen Biesen in Maastricht.

De nieuwe eigenaar heeft de zuidvleugel na de secularisatie in 1806 geheel vernieuwd. Het kasteel ligt op de rechteroever van de Maas en op zuidelijke oever van de Kanjelbeek, die zonder twijfel de dubbele gracht van water voorzag. Op de noordelijke oever van deze beek ligt het kasteeltje Jeruzalem. Het dorpsgebied van Limmel werd tot in de twintigste eeuw grotendeels ingenomen door forse bouwlandcomplexen, met in het beekdal in de buurt van kasteel Bethlehem weilanden en boomgaarden.

een gemetselde boogbrug, leidt naar de poort die toegang geeft tot de binnenplaats bevindt zich die de verbinding vormde met het voorterrein. Waarschijnlijk is de toegang tot het kasteel een kwartslag gedraaid, want getuige een pentekening van Klotz uit 1670 lag de voorburcht niet aan de westzijde maar aan de noordzijde van het complex. De voorburcht was in de negentiende eeuw al niet meer aanwezig, getuige de kadastrale minuut en de oudste topografische kaart uit ca. 1850. Ook op het ogenblik is de voorburcht niet meer als zodanig te herkennen. Het kasteel is nu het hoofdgebouw van de hotelschool. Voor deze onderwijsfunctie verrezen rond het kasteel in de tweede helft van de twintigste eeuw moderne vleugels, onder meer voor het huisvesten van studenten en gasten.

Literatuur

- Hupperetz, W., B. Olde Meierink en R. Rommes, *Kastelen in Limburg, Burchten en landhuizen (1000-1800)*, Utrecht 2005, 346-347
- Mertens, J., ‘Het roemloze einde van de balije Biesen en de lotgevallen van het patrimonium van de Duitse Orde’, in: U. Arnold e.a., *De balije Biesen en het Rijn-Maasgebied*, Gent 1993, 101-132
- Nispen tot Sevenaer, E.O.M. van, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg, Geïllustreerde beschrijving*. Eerste stuk: *De Monumenten in de gemeente Maastricht, vijfde aflevering*, 's-Gravenhage 1953, 741-743

Maastricht, voormalige commanderij Nieuwen Biesen Boschstraat e.o. Maastricht

Inleiding

De commanderij Nieuwen Biesen, een tijdlang de belangrijkste commanderij van de Balije Alden Biesen, was gelegen in het noordelijke deel van de binnenstad van Maastricht ter hoogte van de papierfabriek, aan de oostzijde van de Boschstraat. Deze commanderij verdween rond 1800. In het gebouw bevindt zich nog een muur van de voormalige commanderij.

Geschiedenis

Over de stichting van de commanderij Nieuwen Biesen bestaat onduidelijkheid. In de literatuur wordt verondersteld dat die al plaatsvond in de dertiende eeuw, maar daarvoor bestaat geen een-

duidelijk bewijs. Weliswaar bezat de Duitse Orde al op een eerder tijdstip grond in Maastricht, maar de oudst bewaarde oorkonden, die over Nieuwen Biesen, spreken als zelfstandig convent dateren uit de vroege jaren zestig van de veertiende eeuw. De Hof te Biesen lag aanvankelijk buiten de stadsmuren van Maastricht, en wel aan de Maas. Na de aanleg van de tweede stadsmuur omstreeks 1360 kwam de Hof te Biesen binnen de stad te liggen. In ieder geval moet de stichting voor het midden van de veertiende eeuw hebben plaatsgevonden.

Het is mogelijk dat Nieuwen Biesen als een zelfstandige commanderij fungeerde, maar tevens diende als refugium binnen de Maastrichtse stadsmuren voor de landcommandeur en zijn staf wanneer het verblijf op Alden Biesen te onveilig was. Nieuwen-Biesen was de tegenhanger van Alden Biesen. De commanderij had verschillende functies. De Onze-Lieve-Vrouwkerk van Nieuwen Biesen was de belangrijkste van de Ordekerken binnen de Balije Biesen. Aan Nieuwen Biesen was een priesterconvent verbonden, waar tot in de zeventiende eeuw de integrale opleiding van de eigen ordepriesters plaatsvond. In de zeventiende en achttiende eeuw zouden de kandidaat-priesters van de orde hier hun noviciaat doorbrengen, waarna ze vertrokken naar Leuven of Keulen.

Omstreeks 1400 telde Nieuwen Biesen zeven en een halve eeuw later maar liefst tien priesters, terwijl er in 1590 er nog maar drie priesters aanwezig waren.

Beschrijving en analyse

Het terrein van Nieuwen Biesen was gelegen in de noordoosthoek van de stad en werd aan de noord- en westzijde omsloten door de stadsmuur en later de stadswal, die in de zestiende eeuw was opgeworpen aan de binnenzijde van de stadsmuur. Aan de westzijde lag de Biesenstraat. Het complex bestond uit verschillende vleugels, met op de zuidoosthoek de eenbeukige Ordekerk met korte transepten. De vleugels van de gebouwen waren gegroepeerd rond twee binnenterreinen. Bij het complex behoorde een omvangrijke boomgaard die zich uitstrekte tot aan de Boschstraat.

De conventskerk was – getuige de negentiende-eeuwse tekeningen van Philippe van Gulpen naar oudere voorbeelden – een eenbeukige laatgotische kerk met korte transeptarmen en een veelzijdig gesloten koor. De kerk kende een barokke inrichting en bezat een bijzonder hoogaltaar. Op basis van de tekeningen en andere gegevens zou men kunnen concluderen dat het koor ten tijde van landcommandeur Hendrik van Wassenaer van Warmond (1690-1709) vrij ingrijpend was gemoderniseerd. Hendriks opvolger Damian von Schönborn (1707-1743) bouwde bij de kerk een eigen oratorium.

Het complex werd na de opheffing in drie percelen opgedeeld en verkocht. Delen van twee van deze percelen zouden in 1824-25 worden doorgraven ten behoeve van de sluis tussen het westelijk gelegen Bassin en de Maas. Hierbij werd het terrein van de conventskerk doorsneden. Op de plaats van de commanderij zelf werd in 1851 een papierfabriek gebouwd, waaruit de Koninklijke Papierfabrieken ontstonden, die in de loop van tijd steeds meer werden uitgebreid. Van het convent is enkel nog een oost-west gerichte muur in de papierfabriek behouden gebleven. Deze zou uit de achttiende eeuw kunnen dateren.

Literatuur

- Dijn e.a., C.G. de, *Nieuwen Biesen in Alden Biesen. 5 eeuwen Duitse Orde in Maastricht*, Catalogus tentoonstelling Alden Biesen, Bilzen 1989

SAMENVATTING

Erfgoed van de Ridderlijke Duitse Orde (RDO) is te vinden in de provincies Drenthe, Groningen, Friesland, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Zuid-Holland, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg, maar niet in Noord-Holland, en uiteraard evenmin in de provincie Flevoland, die pas in 1986 ontstond door de drooglegging van een deel van de voormalige Zuiderzee.

Het erfgoed van de Duitse Orde van de Balije Utrecht en de Balije Biesen bestaat uit commanderijen, kloosters, kerken, pastorieën en scholen.

Voor dit onderzoek is gezocht naar pastorieën van kerken die bediend zijn door priesters, en wel van de commanderijen van de plaatsen Nesse, Bunne, Maasland, Vught en Gemert. Een voorbeeld van een pastorie uit de tijd van de Ridderlijke Duitse Orde is de zogenoemde ‘Oude Pastorie’ van de parochie Beek in Limburg. Tot een aparte categorie behoorde de Latijnse school van Gemert. Niet betrokken in dit onderzoek zijn pachtboerderijen. Het probleem daarbij is namelijk dat – met uitzondering van die in Ootmarsum en Maasland – nog niet precies bekend is waar de afzonderlijke erven van de Ridderlijke Duitse Orde Utrecht lagen. In de gemeente Stichtse Vecht in de buurt van Kockengen zijn enkele boerderijen van de Duitse Orde aangetroffen, voorzien van een gevelsteen met het wapen van de orde en een jaartal. Het betreft echter boerderijen uit de jaren vijftig van de twintigste eeuw, die pas na de Tweede Wereldoorlog zijn aangekocht door de RDO.

Er moet onderscheid gemaakt worden tussen stadscommanderijen en plattelandscommanderijen. De plattelandscommanderijen hadden in het geval van Ootmarsum, Dieren, Maasland, Gemert een omgrachting.

Gebouwen (of delen van gebouwen) die bewaard zijn gebleven, zijn het Duitse Huis in Utrecht en de commanderijen van Leiden, Gemert, Doesburg, Maasland en Middelburg. Wat betreft Leiden heeft de bouwhistoricus Edwin Orsel van Erfgoed Leiden onderzoek verricht naar panden in de Kloksteeg die tot de commanderij van Leiden behoorden. De gebouwen van de commanderij van Gemert worden op dit moment gerestaureerd en herbestemd; naar een deel ervan is bouwhistorisch onderzoek gedaan, maar de resultaten daarvan zijn (nog) niet gepubliceerd. Van de commanderij van Doesburg bestond al een beperkte bouwhistorische verkenning. Recentelijk hebben de huidige eigenaren van de commanderij opdracht gegeven om er uitgebreid bouwhistorisch onderzoek naar te doen, wat nog niet heeft plaatsgevonden. In de jaren zeventig van de vorige eeuw is tijdens de restauratie bouwhistorisch onderzoek verricht naar het tuinhuis van Maasland. Ook de bouwhistorie van een pand van de commanderij van Maasland, dat gerestaureerd is in 1974, is bij die gelegenheid onderzocht. Bij de verbouwing van het achttiende-eeuwse Van de Perrehuis in Middelburg tot behuizing voor het Zeeuws Archief is vastgesteld dat hier een deel van het muurwerk en de kelders van de voormalige commanderij bewaard zijn gebleven. Ze zijn tijdens de restauratie bouwhistorisch onderzocht.

Naast de commanderijen zijn de kerken die vanuit deze commanderijen werden bediend, bestudeerd. Een deel van de middeleeuwse kerken is nog bewaard, zoals de Cunerakerk te Rhenen en de Pieterskerk te Leiden; de bouwgeschiedenis hiervan is nog recentelijk onder-

zocht. Een ander deel van de kerken is na de ‘periode van de Ridderlijke Duitse Orde’ gesloopt en vervangen door een nieuw kerkgebouw (bijvoorbeeld de kerk van Schelluinen nabij Gorinchem). Deze betrekkelijk nieuwe gebouwen zijn in dit onderzoek maar beperkt behandeld.

Op een paar plaatsen zijn opgravingen uitgevoerd, wat nieuwe inzichten heeft opgeleverd. Dat geldt bijvoorbeeld voor de plaatsen Maasland, Middelburg en Ootmarsum, en voor het terrein van het Duitse Huis in Dieren.

Om inzicht te krijgen in de ruimtelijke context van de commanderijen hebben historisch-geograaf drs. A. Haartsen en ik verschillende locaties van verdwenen commanderijen bezocht. Dat leverde interessante inzichten op voor Bunne, Schoten, Nesse, Luinjeberd, Gemert en Schelluinen.

De uitbreiding van het onderzoek met het deel van de Balije Biesen in Noord-Brabant en Limburg heeft eveneens enkele nieuwe inzichten opgeleverd. Eén daarvan is dat de commanderijen van Vught en Gemert in het bezit waren van zogenoemde ‘refugié huizen’ in de stad Den Bosch. Dit soort refugié huizen ontbrak vrijwel bij de commanderijen van de RDO Utrecht. Alleen de commanderij van Bunne had een refugiehuis in Groningen. Een ander interessant gegeven is dat de landcommandeurs van Biesen (Alden Biesen en Nieuwen Biesen) en Utrecht beschikten over eigen buitenverblijven in de nabijheid van hun Balijen (‘residents’) – een verschijnsel dat ons niet bekend is van andere West-Europese Balijen. Voor de commanderij Alden Nieuwen Biesen ging het om het Huis te Limmel of Jeruzalem, direct buiten Maastricht, en voor de Balije Utrecht om het Huis ter Meer in Maarsse. Het laatste werd verworven in 1525, maar al in 1546 van de hand gedaan. Huis te Limmel, dat in het begin van de zestiende eeuw eigendom van de orde werd, zou tot aan het eind van de achttiende eeuw in het bezit blijven van de landcommandeur. Zowel de huizen Limmel als Huis Ter Meer – waarbij het laatste later de naam ‘Zuijlenburg’ kreeg naar zijn stichter Steven van Zuylen van Nijevelt – zijn echte kastelen met een voor de vroege zestiende eeuw gebruikelijke vorm: vierkant, met een gracht eromheen, waarbij diverse bouwvolumes gegroepeerd zijn rond een binnenplaats.

COLOFON

Foto omslag: Commanderij, kerk en dorp van Maasland in 1570 Detail kaart van Jan Jansz. Potter (RDO00100003_05).

Cultuurhistorische inventarisatie van de bestaande en verdwenen gebouwen en structuren van de Ridderlijke Duitse Orde in Nederland.

Auteur: drs. Ben Olde Meierink

Datum: maart 2023

Opdrachtgever: De Ridderlijke Duitse Orde Balijs van Utrecht

Redactie: drs. Marlies Enklaar / Enklaar Editing Amsterdam

Vormgeving: A. Slegers

Uitvoering: Drs Ben Olde Meierink Bureau voor Architectuur-, Bouw- historie en Architectuurgeschiedenis v.o.f
Kroostweg 52
3704 EE Zeist
KvK nr 30253799
benoldemeierink@xs4all.nl
030 2711358/ 06-13586565

© Niets uit dit rapport mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, internet, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en de opdrachtgever.

